

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Kunstiajaloo õppetool

Kaire Tooming

Püha kirik: uusi aspekte keskaegse kiriku arhitektuurist ja ehitusloost

Magistritöö

Juhendaja: Kaur Altoa, MA

Tartu 2010

Sisukord

SISSEJUHATUS	3
1. UURIMISTÖÖ PROBLEEMIASETUS, HISTORIOGRAAFIA JA MEETODID	7
1.1 PROBLEEMIASETUS	7
1.2 HISTORIOGRAAFIA	10
1.3 UURIMISTÖÖ MEETODID	14
2. ARHITEKTUURNE KIRJELDUS	16
2.1 VUNDAMENDID JA SOKKEL	16
2.2 EKSTERJÖÖR	18
2.2.1 FASSAADID	18
2.2.2 VIILUD JA KATUSED	23
2.2.3 AVAD	23
2.3. INTERJÖÖR	28
2.3.1 KOOR	29
2.3.2 KÄÄRKAMBER JA TREPIKÄIK	33
2.3.3 PIKIHOONE	35
2.3.4 VÖLVIPEALNE	38
2.3.5 TORN	39
3. EHITUSLUGU	41
3.1 EHITUSETAPID	41
3.2 KOOR JA KÄÄRKAMBER	45
3.2.1 KOOR JA KÄÄRKAMBER NING BÖÖMI MEISTERKOND	45
3.2.2 BÖÖMI MEISTERKONNA SAAREMAAL VIIBIMISE AJALISED PIIRID	49
3.2.3 SAARE-LÄÄNE PIISKOPKONNA SIDEMED BÖÖMIMAAGA 14. SAJANDIL	54
3.3 PIKIHOONE	57
3.4 TORN	62
KOKKUVÕTE	65
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	71
SUMMARY	77
ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI	81

Sissejuhatus

Kirikud ja kabelid olid keskaegse Euroopa kultuurmaastiku lahutamatuks osaks. Eestis enne 13. sajandit võõrad, kuid siingi maastikule omaseks saanud hooned on suursugused ja kaunid ehitised. Ristiusustamise järel kattus Eesti järk-järgult tiheda kirikutevõrguga, mis tõi välja ja kinnistas toonased piirkondlikud keskused. Keskaja lõpuks oli see välja kujunenud ning üldjoontes püsis sellisena 19. sajandini.

Kirikust sai keskaegse kogukonna dominant, kuid seda mitte pelgalt kui Jumala teenimise koht. Keskaegses maailmapildis olid erinevad eluvaldkonnad tihedamalt seotud, kui me tänaseid traditsioone arvestades oskaksime arvata. Keskaegsesse kirikusse mahtus Jumala teenimise kõrvale ootamatult palju lisategevusi: meremärk, kool, raamatukogu, gildid, ait, aktiivne või passiivne kaitse, arsenal jne. See, mis toimus kiriku ümber, leidis paratamatult tee ka kirikusse.¹ Selles kontekstis ei saa nimetamata jätta ka kirmast e. kirikulaata (sks. k. Kirchmesse), millega tähistati kiriku nimipühaku päeva.²

Eesti keskaegne sakraalarhitektuur on üllatavalt mitmekesine. Selgelt joonistuvad välja erinevate meisterkondade käekirjad ning erinevad ruumilise ülesehituse laadid. Paralleelselt oli kasutusel mitu erinevat ruumivormi tüüpi ning paaril juhul on võimalik nende levikule anda väga kindlad piirid. Teravalt eristuvad teistest piirkondadest kolmelööviliste kodakirikutega Järvamaa ning ühelööviliste kirikutega endise Saare-Lääne piiskopkonna alad. Põhja- ja Lõuna-Eesti on eelnimetatutest mõnevõrra teistsuguses olukorras. Järvamaal ja Saare-Lääne piiskopkonna aladel on selgelt jälgitav ühe ruumivormi tüübi eelistamine kogu keskaja vältel, kuid Põhja- ja Lõuna-Eestis see suundumus nii selgelt tähelepanev ei ole. Lõuna-Eesti puhul ei saa mööda minna ka piirkonda korduvalt laastanud sõjategevusest, mis viis paljud keskaegsed kirikud varemetesse. Hävituslikult mõjus Lõuna-Eesti keskaegsele sakraalarhitektuurile ka 19. sajand, mil jõudsalt kasvanud elanikkond ning majanduslikud võimalused tingisid paljude keskaegsete kirikute suuremahulise ümberehituse.

¹ J. Wienberg, Fortresses, Storehouses and Symbols – ambiguous churches of the Baltic Sea. – Culture Clash or Compromise VIII. Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100-1600. Einflußnahme – Rezeption – Wandel. Schwerin 2004, lk. 41

² Kirmase traditsioon püsis ka peale reformatsiooni. Veel 17. sajandil kaevatakse visiteerimisprotokollides laadapäevade üle, kus sündis palju „korratust ja kergemeelsusi” (Saaremaal toimunust nt. J. Köpp, Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund 1959, lk. 279).

Saare-Lääne piiskopkonna kirikud on uurijaid paelunud siinse arhitektuuriuurimise algusaastatest. Erilist tähelepanu on pööratud Saaremaa kirikutele. Seda paljuski tänu tõigale, et need on üldjoontes säilinud oma algsel kujul, jäädes laastavatest sõdadest ning ka elanikkonna arvu ja jõukuse kasvust tingitud kirikulaiendustest puutumata. Saaremaa kirikutest ei ole saanud mööda ükski laiemalt Eesti keskaegse arhitektuuriga tegelenud uurija ning seetõttu on sealse sakraalarhitektuuri uurimisseis võrreldes teiste Eesti piirkondadega märkimisväärselt parem.

Ometi ei ole ka Saaremaal kõik kirikud jõudnud uurijate huviorbiiti. Käesolev magistritöö „Püha kirik: uusi aspekte keskaegse kiriku arhitektuurist ja ehitusloost” keskendub Saare-Lääne piiskopkonna seni väheuuritud kihelkonnakirikule. See on objektikeskne uurimistöö, kus antakse kiriku arhitektuurne kirjeldus ning süüvitakse ehituslooga seotud probleemidesse. Sealjuures on oluliseks punktiks Püha kiriku ehitusloo asetamine olemasoleva kunstiajaloolise uurimuse konteksti. Uurimisteema valikul saigi määravaks Püha kiriku seni põhjalikult uurimata ehituslugu, mis tõstatas mitmeid seni vastuseta jäänud küsimusi kiriku ülimalt pikaks veninud ehitusperioodist, erinevatest kiriku ehitusel osalenud meisterkondadest ning Püha kiriku positsioonist keskaegse Saare-Lääne piiskopkonna sakraalarhitektuuris. Käesolev käsitus püüab neile ja veel paljudele teistele uurimistöö käigus tekkinud küsimustele vastust leida.

Uurijate senise vähese huvi põhjus ei peitu kindlasti Püha kiriku arhitektuurses marginaalsuses, vaid selle tugevaid põlengukahjustusi saanud interjööri. Lisaks tulekahjus vormi kaotanud raidkividele on kiriku siseilmet kahjustanud sajandite jooksul toimunud remonttööde käigus lisandunud paksud krohvi- ja värvikihid, mis katsid vähesedki allesjäänud raiddetailid. Seetõttu avanes oluline osa Püha kiriku ehitusloost uurijatele alles interjööri suuremahuliste restaureerimistööde käigus.

Struktuur. Magistritöö on jaotatud kolmeks peatükiks. Esimeses peatükis käsitlen uurimisobjekti laiemat ajaloolist tausta. Vaatluse all on Sutulahe piirkonna muinasaja lõpu ja keskaja asustusajalugu ning siiani paljuski oletustel põhinev Püha kihelkonna loomine. Asustusajaloo valguses puudutan põgusalt ka Püha kiriku asukoha valikust tingitud küsimusi ning kihelkonnakiriku rajamisele eelneda võinud kabeli(te) problemaatikat. Lisaks annab

peatükk ülevaate uurimisobjektiga seotud historiograafiast ja senisest uurimisseisust. Peatüki lõpetab ülevaade uurimistöös kasutatud meetoditest.

Teises peatükis keskendun Püha kiriku detailsele kirjeldusele, mis toetub põhjalikele objektuuringutele. Seetõttu annab peatükk nii olemasoleva kui ka tänaseks kadunud, kuid rekonstrueerimist võimaldava pildi uurimisobjektist. Kirjelduse annan hooneosade kaupa ning liigun eksterjöörist interjöörü, vanemalt hooneosalt uemale. Lisaks kirjeldamisele määrän ehitusosade ajalise järgnevuse ning mõningatel juhtudel peatun ka detailide võimaliku funktsiooni küsimustel. Käsitlemist leiavad samuti ehitusmaterjalide ja –viiside problemaatika ning tulekahjust tingitud kahjustused.

Kolmandas peatükis analüüsin kiriku ehituslugu ning vaatlen seda laiemas, Saaremaa keskaegse arhitektuuri kontekstis. Sissejuhatavalt annan ülevaate kõigist suurematest kiriku ehitusetappidest ning seejärel vaatlen iga ehitusjärku iseseisvalt. Kõigi kolme perioodi puhul toon esmalt välja ehitusetappi iseloomustavad jooned ning seejärel peatun vormide ja ehituslike võtete võimalike paralleelide küsimusel. Peatükis on oluline rõhk ajaloolise tausta loomisel. Ehitusetappide dateeringute andmisel ja täpsustamisel toetun paljuski Saare-Lääne piiskopkonna poliitilisele ajaloole. Ehitusperioodi pikkust puudutavate küsimuste puhul tuginen keskaegsele ehitus- ja tänapäevasele restaureerimispraktikale.

Kasutatud kirjandus ja allikad. Käesoleva magistritöö koostamisel on kasutatud väga eripalgelist kirjandust teaduslikest artiklitest ja monograafiatest koduloouurimuslike kogumikeni. Allikalise materjalide puhul on kasutatud nii publitseeritud allikaid, erinevaid arhiiviallikaid, Püha koguduse valduses olevat kiriku käsikirjalist kroonikat kui ka internetipõhiseid andmebaase. Kõige relevantsema osa kasutatud materjalidest hõlmavad teaduslikud artiklid ja monograafiad. Läbi on töötatud kogu Püha kirikut käsitlev kirjandus, sh. olulisemad koduloolised materjalid. See teema kajastub põhjalikumalt esimese peatüki historiograafiat puudutavas alapeatükis.

Oluline osa magistritööst käsitleb keskajal Saaremaa kirikute ehitusel tegutsenud meisterkondi ning keskaegse meisterkonna toimimist üldisemalt. Saaremaa 14. sajandi arhitektuuri Kesk-Euroopa mõjutusi toonud Böömi meisterkonna küsimuse tõstatab esmakordselt Villem Raam artiklis *Valjala kiriku koorilõpmiku ajalisest määrangust ja*

*Kuressaare piiskopilinnuse meisterkonnast.*³ See teedrajav käsitus on jätkuvalt aktuaalne ning sellele toetuvad ka hilisemad uurijad. Teemat on mõnevõrra laiendanud Kersti Markus artiklis *Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil*,⁴ kus ta käsitleb 14. sajandi Böömimaa arhitektuuri suundumusi ja mõjutajaid. Olulisena asetab Markus Böömi meisterkonna Saaremaal viibimise laiemale ajaloolisele foonile. Böömlaste lahkumisele järgnenud meisterkonnale iseloomuliku vormikeele kandumise Tallinnasse toob taas välja Villem Raam artiklis *K voprosu ob arhitekturnõh kontaktah meždu Tallinom i ostrovom Saaremaa v srednie veka.*⁵ Mõnevõrra hiljem tõstatab selle küsimuse seoses Saaremaaga taas Kersti Markus monograafias *Eesti kirikud I. Kaarma kirik*,⁶ kuid tema käsitab kontakte Saaremaa ja Tallinna vahel kahesuunalisena ning pöörab teravamalt tähelepanu nn. Saaremaa meisterkonnale.

Keskaegse meisterkonna igapäevaelust annab parima ülevaate Günther Binding põhjalikus uurimuses *Baubetrieb im Mittelalter*,⁷ kus autor heidab pilgu keskaegsele ehitustraditsioonile. Binding käsitleb valdkondi ehitusisandast ja –meistrist kuni meisterkonna aastaringi ning keskaegsete ehitusvõtteni. Eestis uurijad on seda teemat käsitlenud tagasihoidlikult. Keskaegses Tallinnas toimunud on arhiiviallikatele toetudes käsitlenud Rasmus Kangropool ja Mai Lumiste artiklis *Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest.*⁸ Artikli eesmärk on küll mõneti teine, korrigeerida Tallinna keskaegse arhitektuuri dateeringuid, kuid kirjutises suurel hulgal toodud väljavõtted arhiiviallikest annavad ühtlasi ka ilmeka pildi 15. sajandi ehitusmeistrite tööst.

Minu magistritöö valmimisele on kaasa aidanud paljud inimesed, kellele kuulub minu siiras tänu. Eriliselt sooviksin aga esile tõsta Eva Mölderit, Juhan Kilumetsa ja Tõnu Parmaksoni, kelle hindamatu abita oleks käesolev magistritöö kujunenud märgatavalt teistsuguseks uurimuseks.

³ V. Raam, Valjala kiriku koorilõpmiku ajalisest määrangust ja Kuressaare piiskopilinnuse meisterkonnast. – Tõid kunstiteaduse ja –kriitika alalt 2 1978

⁴ Markus, K. Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil. – Eesti kunstikontaktid läbi sajandite. I. Tallinn, 1991

⁵ V. Raam, K voprosu ob arhitekturnõh kontaktah meždu Tallinom i ostrovom Saaremaa v srednie veka. – Isskustvo Pribaltiki. Tallinn 1981

⁶ K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd, Eesti kirikud I. Kaarma kirik. Tallinn 2003

⁷ G. Binding, Baubetrieb im Mittelalter. Darmstadt, 1997

⁸ R. Kangropool, M. Lumiste, Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest. – Tõid kunstiteaduse ja –kriitika alalt 2 1978

1. Uurimistöö probleemiasetus, historiograafia ja meetodid

1.1 Probleemiasetus

Püha kirik asub Saaremaa lõunarannikul Kuressaarest ida pool Sutu lahe ääres Püha külas. Kirikust põhja suunal asub pastoraadi kompleks ning Püha küla läbiv ajalooline ida-lääne suunaline tee, lõunasuunal Kuressaare – Sandla maantee. Ajalooliselt oli kiriku lõunaküljel kalmistu ning selle taga laiusid põllud ja asus kirikule kuulunud rehi.⁹

Püha kirik asub piirkonnas, mis on läbi aegade olnud tihedalt asustatud. Paikkonna muinasaegset asustust markeerivad arvatavalt hilisrauaaegsed kivikalmed¹⁰ ning samasse perioodi kuuluv jõesadam Sutu lahte suubuva Ristioja kaldal.¹¹ Marika Mägi on oletanud, et see võib olla üks Saaremaa tähtsamatest hilisrauaaegsetest sadamakohtadest.¹² On arvatud, et 1551. aastal esmakordselt mainitud Pia (hilisem Loona) mõis võis eksisteerida juba muinasajal.¹³ Keskaegsest asustusest on teateid napilt ning need pärinevad peamiselt 16. sajandist. Üldistavalt võib siiski öelda, et Püha kihelkonna eramõisad rajati peaaegu eranditult keskajal ning perioodi lõpuks oli enamik haritavast maast läänistatud.¹⁴ Püha kiriku lähikonda jääva kolme mõisa – Tõlluste, Pihtla ja eelnimetatud Pia – esmamainimine jääb ajavahemikku 1528 –1590, kuid siinkohal peab mainima, et kõigil juhtudel on mainitud juba eksisteerivaid mõisu.¹⁵ 16. sajandi lõpust on andmeid ka Vätta poolsaarel elanud 15 rootsi pere kohta.¹⁶

Viimastel aastatel on piirkonna keskaegse ja varauusaegse asustuse kohta lisandunud informatsiooni ka arheoloogiliste väljakaevamiste kaudu. Sutu lahe päras avastati mereäärne

⁹ See situatsioon muutus alles 1970. aastatel, mil Kuressaarest Sandlasse viiv maantee viidi Püha külast välja üle kiriku lõunaküljel asuvate põldude.

¹⁰ M. Mägi, Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Keskus, tagamaa, ääreala: uurimusi asustushierhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Tartu, Tallinn 2002, lk. 201

¹¹ M. Mägi, R. Nurk, An archaeological complex of river harbour and 16th-17th- century stone buildings at Pällamõis on the southern coast of Saaremaa. – Arheoloogilised välitööd Eestis 2007. Tallinn 2008, lk. 91.

¹² M. Mägi, Saaremaa muinasaeg. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn 2007, lk. 70

¹³ K. Ilves, Archaeological investigations on the coast of Sutu bay on Saaremaa. – Arheoloogilised välitööd Eestis 2005. Tallinn 2006, lk. 84

¹⁴ E. Blumfeldt, Püha. – Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1934, lk. 725

¹⁵ Op. cit., lk. 734-735

¹⁶ Op. cit., lk. 725

asustusala, kus oli tegeletud sepatöö ja lubjapõletusega ning leiumaterjali põhjal dateeriti see hiljemalt 15.–16. sajandisse.¹⁷ Mõnevõrra hilisem on 16.–17. sajandist pärinev kivihoonete kompleks – Pällamõis – Ristioja kaldal muinasaegse jõesadama kohal.¹⁸ Kompleksi kuulusid kõrge soklikorrusega eluhoone ja kõrvalhooned ning uurijad on oletanud, et paiknemine muinasaegsel sadamakohal pole juhuslik, vaid eeldatavalt tegeleti ka Pällamõisas merendusliku tegevusega.¹⁹

13. sajandi kolmandal kümnendil jagunes Saaremaa Kaarma, Kihelkonna, Põide, Muhu ja Valjala kihelkondadeks.²⁰ Püha kihelkond eraldus Kaarma ja Valjala kihelkondadest hiljem ning traditsiooniliselt paigutatakse see 14. sajandi algusesse.²¹ Tegemist on oletusliku ajalise määranguga, mis on tuletatud Voldemar Vaga poolt antud kiriku ehitusloo dateeringu põhjal.²² Selle kohaselt on Püha kiriku rajamine paigutatud 14. sajandisse.²³ Kirjalikes allikates nimetatakse Püha kihelkonda ja sealse kiriku preestrit esmakordselt alles 1449. aastal seoses Saare-Lääne piiskopkonna jagamisega kahe rivaalitseva piiskopi vahel, millega luuakse Kaarma, Karja, Valjala, Püha ja Jämaja kihelkonnakirikute preestritest kohalik toomkapiitel.²⁴

Mõnevõrra ootamatu on kiriku paiknemine kihelkonna lõunaservas. Sutu lahe paikkond on küll läbi aegade olnud tiheda asustusega ning arvatavalt paiknes seal ka piirkonna olulisim sadam, kuid võiks ju siiski eeldada, et värske kihelkonna keskus luuakse põhjapoole. Piirkonda, kus asuvad piiskopkonna Saaremaa osa ühe olulisema vasalli valdused ning kust on teated piiskopi saare territooriumi esimeste läänistuste kohta. 1241. aastast on teada, et piiskopi vasalliks on Heidenricus de Bekeshoveth, kellele ebamääraste teadete kohaselt läänistati valdused Saaremaa keskosas, millest kujunes välja Kõljala mõis.²⁵ Teiseks, Saaremaa kontekstis varajaseks, läänistuse teateks on Kõljala naabruses asuva Kaali mõisa

¹⁷ K. Ilves, Archaeological investigationa on the coast of Sutu bay on Saaremaa, lk. 85-87

¹⁸ M. Mägi, R. Nurk, An archaeological complex of river harbour and 16th-17th- century stone buildings at Pällamõis on the southern coast of Saaremaa, lk. 91

¹⁹ Op. cit., lk. 94-99, 105

²⁰ E. Tarvel, Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn 2007, lk. 111

²¹ Traditsiooni algatajaks on Evald Blumfeldt (E. Blumfeldt, Püha, lk. 724)

²² E. Blumfeldt, Püha, lk. 724, vt ka E. Tarvel, Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572, lk. 111

²³ V. Vaga, Ehitismälestised. – Saaremaa. Maateaduslik ja majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1934, lk. 361

²⁴ *...rectores parochialium ecclesiarum pro tempore existentes, videlicet Carmell Carges, Woldell, Piha et Jamma...* Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. X, hrgs. von Philipp Schwartz. Riga, Moskau, 1896, 562

²⁵ E. Tarvel, Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572, lk. 135-136

andmine Gerhard Curlandile 1394. aastal.²⁶ Kuid kui vaadelda Püha kihelkonna rajamise eelset olukorda, arvestades Kaarma ja Valjala kirikute asukohta, on kihelkonnakirikule eelneda võinud kabeli rajamine kihelkondade äärealale igati ootuspärane. Andmeid Püha kirikule eelnenud kabeli(te)st siiski teada ei ole.²⁷ Küll aga annab mõningast võimalust potentsiaalse kabeli otsimisel kohapärimus, mille kohaselt asus „esimene Püha kirik” kas Kaali-Kõljala piirkonnas²⁸ või Vätta poolsaarel.²⁹

Püha kirik on ehitatud mitmes etapis ning kogu protsess on dateeritud ajavahemikku 13. sajandi II poolest 17. sajandi alguseni.³⁰ Pühitsetud on kirik Jaakobusele. Esimesed teated kaitsepühakust pärinevad 1520. aastast³¹ ning nimipühaku traditsioon kandub edasi ka pärast reformatsiooni.³²

Saaremaa keskaegsete kirikute seas on Püha kirik seni vähim tähelepanu pälvinud. Kui seda kirjanduses on mainitud, siis põgusalt ja möödaminnes. Selle põhjus peitub ilmselt kiriku tugevalt kahjustunud interjööris. Liivi sõja ajal, 1576. aasta alguses, tungisid Saaremaale Vene väed, kes rüüstasid kogu saart ning süütasid ka Püha kiriku, kuhu olid varjule pagenud kohalikud inimesed.³³ Tulekahju ulatus on olnud väga suur, hõlmates kogu pikihoone ja kooriruumi. Sellest tulenevalt on hävinenud valdav osa kiriku raidplastikast. Vähesed säilinud raiddetailid muutusid aga põlengujärgsete parandustööde ning ka järgnevate sajandite jooksul lisandunud paksude krohvi- ja värvikihtide tõttu praktiliselt loetamatuks. Seega olid Püha kiriku ehitusloole vihjavad detailid uurijate eest varjatud.

2003. aastal alustati ettevalmistustöid Püha kiriku interjööri restaureerimiseks. Toimused siseviimistluse uuringud ning määrati kindlaks restaureerimispehmed.³⁴

²⁶ Op. cit., lk. 136

²⁷ Marika Mägi ja Kersti Markus küll mainivad Püha kabelit ja selle võimalikku teenimist Kaarma kiriku preestri poolt, kuid seda lähtuvalt Püha kiriku kooriruumi ning kihelkonna loomise dateeringute erinevusest. Vt. M. Mägi, Piirkonnad ja keskused, lk. 201; K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd, Kaarma kirik, lk. 95.

²⁸ ERA II 233, 103; ERA II 233, 105

²⁹ RKM II 4, 527/8

³⁰ Vt. V. Raam, Püha kirik. – Eesti arhitektuur 2. Tallinn 1996, lk. 78-79; K. Altoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn 2007, lk. 817-819

³¹ *...ecclesia parochiali in Pia ad honorem S Iacobi fundata...* (Taani Riigiarhiiv, Fremmed proveniens, Lifland, Oesel stift, Registrant 1a, fol. 178). Autor tänab Anu Mändi viite eest. Viidet samale allikale kohtab ka Martin Körberil: M. Körber, Oesel einst und jetzt. Bd. II. Arensburg 1899, lk. 247

³² J. Köpp, Kirik ja rahvas, lk. 279

³³ Püha kirikus ja kogu Saaremaal toimunud kirjeldab tollane pastor Timan von Brakel kirjutises „Kristlikust vestlusest Liivimaa hirmsast ärahävitamisest” (E. Blumfeldt, Püha, lk. 724)

³⁴ E. Mölder, Püha kirik: Siseviimistluse uuringute aruanne ja restaureerimisetpanekud. Tallinn 2003. Muinsuskaitseameti arhiiv

Restaureerimisprojekt nägi ette kahjustunud viimistluskihtide eemaldamise, mis läbi tekkis võimalus säilinud ehituslike detailide uuringuks. 2007. aastal alanud restaureerimistöodel ilmnes, et viimistluskihid olid oodatust halvemas seisukorras, mis omakorda andis võimaluse oodatust laialdasemateks objektiuuringuteks.

1.2 Historiograafia

Püha kirikut on esmakordselt käsitletud Martin Körber „Arensburger Wochenblattis” 1870. aastate teisel poolel ilmunud Saaremaa kihelkondi tutvustavas artiklitesarjas „Wanderung durch Oesels Vergangenheit und Gegenwart”,³⁵ mis küll katkes pärast Püha kihelkonna käsitlemist.³⁶ Olemuselt on see artiklitesari sarnane hiljem Körberi poolt avaldatud süstematiseeritud aja- ja koduloolise ning rahvapärimusliku materjali koguga „Oesel einst und jetzt”. „Arensburger Wochenblatti” artiklitesarjas kirjeldab Körber Püha kiriku ehitust ja selles leiduvaid kunstivarasid, mainib kiriku ehitust seoses 1574. aastal koostatud Heinrich von Hove testamendiga ning annab ehitusloolise märkuse, mille kohaselt koor on pikihoonest hilisem ehitusjärg. Oma seisukohta põhjendab ta koori kagunurga kvaadrisse raiutud tekstiga, milles leidub aastaarv 1603. Väitele leiab ta toetust ka rahvapärimuses.³⁷ Siin paneb Körber esmakordselt kirja ka rahvapärimuse 1576. aastal toimunud suurpõlengu kohta.³⁸ Martin Körberi 1899. aastal ilmunud „Oesel einst und jetzt”³⁹ ei anna märkimisväärset lisa eelnevalt „Arensburger Wochenblattis” ilmunud kiriku ja selle kunstivara kirjeldusele. Tänu Carl Russwurmilt Taani Riigiarhiivist saadud andmetele parandab Körber kiriku esmase mainimise daatumit, mis on 1521.

Esimeses Saaremaa keskaegseid kirikuid puudutavas Wilhelm Neumanni artiklis⁴⁰ Püha kirikut ei mainita. Kunstiajaloolaste käsitlustesse jõuab see alles 1930. aastatel. Esimesena

³⁵ M. Körber, *Wanderung durch Oesels Vergangenheit und Gegenwart*. IV Das Kirchspiel Pyha. – *Arensburger Wochenblatt* 1876/7-25, 1877/1-2

³⁶ A. Vinkel, *Martin Körber: elutee ja -töö*. – *Collegium litterarum* 10. Tallinn 1994, lk. 105 jj. Põhjuseks olid arvatavalt arusaamatused honorari asjus ning ka Körberi enda tõdemus, et ta materjalitundmine ei ole piisav. Samas hakkas ta saama lugejatelt täiendavaid materjale, mis tingis materjali veelkordse läbitöötamise. Ilmselt on „Arensburger Wochenblattis” ilmunud artikleid kasutatud raamatus „Oesel einst und jetzt”.

³⁷ Rahvapärimus räägib merel uduga suurde ohtu sattunud kipperist, kes lubas teha kingituse esimesele kirikule, mille torni ta märkab. Selleks kirikuks oli Püha ning seega ehitati kirikule kipperi kingitusena koor.

³⁸ Rahvapärimus räägib, kuidas Ivan Julma vägede eest kirikusse pagenud naised ja lapsed põgenesid torni, kui vaenuväed kiriku õlg-katuse süütasid. Kuid suits jõudis sinna ja lapsed hakkasid nutma, mille peale nende emad, hirmus, et see nende pelgupaiga reedab, heitsid lapsed tornist välja kiriku katuse tulemõllu.

³⁹ M. Körber, *Oesel einst und jetzt*, lk. 246-321

⁴⁰ W. Neumann, *Die Mittelalterlichen Kirchen auf Ösel*. – *Heimatstimmen: Ein baltisches Jahrbuch mit Illustrationen*. Jg. III. Reval-Leipzig 1908, lk. 262-277

kirjutab Püha kirikust põgusalt Voldemar Vaga.⁴¹ Paar aastat varem ilmunud Eesti kunstiajaloo keskaega käsitlevas köites Püha kirikut ei käsitleta.⁴² V. Vaga annab artikli Püha kirikut puudutavas osas üldistava kirjelduse ning dateerib kiriku ehituse 14. sajandisse. Kiriku võimalikest ehitusetappidest nimetab ta vaid seda, et torni allosa on eeldatavalt keskaegne, kuid selle ülemine pool on uuem. Vaga toob välja ka koori ja pikihoone ehitusmaterjali ja – kvaliteedi erinevuse, kuid ei seosta seda erinevate ehitusetappidega. Selles käsitluses kirjeldab Vaga ka Püha kiriku silmatorkavalt halba seisukorda, mida ta seostab sõdade ja rüüstamisega.

Voldemar Vaga esimesele Püha kiriku käsitlusele toetuvad kaks 1930. aastate teisel poolel ilmunud Eesti kirikuid populariseerivat trükist. Esimene neist tutvustab Saare praostkonna kirikuid, õpetajaid ja kõstreid.⁴³ Püha kirikut tutvustava artikli kirjutanud kohalik köster, Hain Maripuu, kasutab oma käsitluses võrdselt nii Vaga kui Körberi kirjutisi ning ka Püha kiriku kroonikat. Lisaks annab ta seni kõige põhjalikuma kiriku kirjelduse ning toob välja erinevad ehitusetapid. Asjaarmastajast ehitusloolasena jagab ta kiriku ehituse kaheks etapiks, millest esimeseks nimetab ta pikihoone ehitust ning teiseks koori ja torni ehitust, sh. eeldab Maripuu, et koori ehitamiseks on osaliselt lammutatud pikihoone idasein. Maripuu tekstil põhineb ka Püha kirikut käsitlev artikkel Bruno Ederma ja Asta Jaiki toimetatud Eesti kirikute ülevaates.⁴⁴ Tegemist on olemasoleva kirjaliku materjali põhjal kompileeritud tekstide kogumikuga, millel puudub ambitsioon tuua käibesse uut, uuringutel põhinevat, informatsiooni.

Riivamisi puudutab Püha kirikut Eesti kaitsekirikuid käsitlevates artiklites Armin Tuulse.⁴⁵ Ta dateerib kiriku ehituse 14. sajandisse ning massiivse läänetorni ehituse 15. sajandisse. Tulenevalt kirjutise uurimisvaldkonnast käsitleb Tuulse Püha kiriku puhul vaid neid ehituslikke detaile, mida saab seostada kiriku kaitsefunktsiooniga.

Voldemar Vaga käsitleb Püha kiriku ehituslugu peatükis sakraalarhitektuurist Eesti arhitektuuri ajaloos lühidalt.⁴⁶ Püha kiriku paigutab ta nii ajalisel kui ülesehituselt samasse gruppi Karja ja osaliselt ka Pöide kiriku ning Sääre kabeliga. Vaga määratleb selle kirikute

⁴¹ V. Vaga, Ehitismälestised, lk. 361-362

⁴² A. Vaga, Eesti kunsti ajalugu I. Keskaeg. Tartu 1932

⁴³ R. Reinard (koost.), Saare praostkond sõnas ja pildis. Tallinn 1936

⁴⁴ B. Ederma, A. Jaik (toim.), Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirikud. Tartu 1939

⁴⁵ A. Tuulse, Die Kirche zu Karja und Wehrkirchen Saaremaas. – Tartu Ülikooli Kunstiajaloo Instituudi väljaanded, VIII. Tartu 1940; A. Tuulse, Försvarskyrkorna i Estland. – Fornvännen 1945, lk. 225-250.

⁴⁶ V. Vaga, Kirikud ja kloostrid. – Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn 1965, lk. 116, 118, 125, 156

grupi ehituse ajaliselt 14. sajandi esimesse poole, enne Jüriöö ülestõusu. Püha kiriku läänetorni ehitamise dateerib ta 15. sajandisse. Tuulsete artiklitest lähtuvalt rõhutab Vaga Püha kiriku kaitsefunktsiooni, nimetades seda kindluskirikuks.

Villem Raam käsitleb Püha kirikut esmakordselt peatükkides keskaegsest arhitektuurist Eesti kunsti ajaloo⁴⁷ ja teeb seda väga põgusalt. Vaatamata sellele muudab ta seni käibes olnud dateeringuid ning paigutab kooriruumi ehituse 13. sajandi lõppu. Kiriku valmimise paigutab Raam 14. sajandi keskpaika ning torni lisandumise 15. sajandi lõppu. Need dateeringud jäid käibesse ning on aktuaalsed ka tänasel päeval.

Püha kiriku seni kõige põhjalikum käsitlus pärineb Villem Raamilt leksikonis Eesti Arhitektuur 2.⁴⁸ Ta annab kiriku kirjelduse ning analüüsib ehituslugu. Raam seob kiriku algkavatist Kaarma ja Valjala eeskujudega ning annab ehituse alguseks 13. sajandi teise poole. Raami kohaselt valmis esmalt Püha kiriku võlvitud käärkamber ning koor, millele mõnevõrra hiljem lisandus pikihoone idasein koos võidukaarega. Käärkambri teise korruse ehitusaja jätab ta lahtiseks. Algne koor oli Raami seisukohtade kohaselt puitlaega. Koori ehitusele järgnes puidust pikihoone püstitamine, mis 14. sajandi II poolel asendati kiviehitisega, mille lääneviilu troonis sale viilutorn. Pikihoone hilisemat ehitust põhjendab Raam maakivi kasutusega müüris ning raidkivide vähesusega. Ta leiab, et algselt planeeritud ruumivorm on vaatamata sajandiks peatunud ehitustöödele siiski lõpule viidud. Raam viitab vanade eeskujude järgimisele seoses portaalide rohkusega. Viimase ehitusetapina annab ta läänetorni ehituse, mis on dateeritud 1603. aasta paiku.⁴⁹ Ehituslike detailide võrdluse põhjal seostab Raam torni ehitust Tallinna eeskujudega. Ka Villem Raam ei saa mööda Armin Tuulsete poolt algatatud kiriku ruumi funktsiooni küsimustest. Tuulsetest lähtuvalt nimetab ta Püha kirikut kaitsekirikuks, kus redupaigana sai kasutada kaminaga varustatud käärkambri teist korrust ning ka torni kaminaga peakorrust (ta nimetab seda linnusetaoliseks redupaigaks). Kaitsefunktsioon taandub Raamil teisejärguliseks ning ta toob käibesse palverändurite ööbimispaiga temaatika. Püha kirikus näeb ta palverändurite ööbimiskohana käärkambri teist korrust ning ta seostab kiriku portaalide arvukust palverändurite tavandiga.

⁴⁷ V. Raam, Sakraalehitised. – Eesti kunsti ajalugu I/1. Tallinn 1975, lk. 36; V. Raam, Sakraalehitised, ühiskondlikud hooned ja elamud. – Eesti kunsti ajalugu I/1. Tallinn 1975, lk. 65

⁴⁸ V. Raam, Püha kirik, lk. 78-79

⁴⁹ Eesti arhitektuuri leksikoni tarbeks kirjutatud tekstis oli Villem Raam dateerinud Püha kiriku torni 1500. aasta paiku. Kaur Alttoa teade leksikoni esialgselt toimetatud teksti koopia põhjal.

Kaur Altoa peatub Püha kirikul esmakordselt Saaremaa kirikuid tutvustavas raamatus.⁵⁰ Püha kirikut puudutavas ülevaatlikus artiklis keskendub Altoa ehitusloolistele küsimustele. Ta annab kiriku erinevad ehitusetapid, kuid ei dateeri neid kõiki. Püha kiriku ehitust alustati Altoa kohaselt käärkambrist ning arvatavalt Kaarma kiriku eeskujule toetudes. Järgnevalt ehitati koor ning seda ehitas käärkambrist erinev meister. Koos kooriga planeeriti ka olemasolevast mõnevõrra kitsama pikihoone ehitus. Sarnaselt Raamile peab ka Altoa võimalikuks, et konsooltorniga kivist pikihoone ehitusele eelnes puidust ehitus. Kivist pikihoone püstitamise toimus koorist mõnevõrra hiljem ning arvatavalt võlviti kirik 14. sajandi II poolel. Torn ehituse dateerib Altoa 1500. aasta paiku. Torni kaminat seostab ta redupaigaga.

Järgnevalt käsitleb Kaur Altoa Püha kirikut Saaremaa kirikuid puudutavas artiklis.⁵¹ Oma eelmises trükises antud seisukohti ta ei muuda, kuid artikli formaat lubab kiriku ehitusloo eelnevast põhjalikumalt lahti kirjutada. Kiriku ehituse algusena näeb Altoa jätkuvalt käärkambri ehitust, mille ta seob nüüd juba kindlalt Kaarma kirikuga ja dateerib selle ehituse Kaarma algkiriku valmimise vahetusse lähedusse. Seose põhjendusena toob ta välja käärkambri sokli profiili. Järgmiseks ehitusetapiks on praegusest mõnevõrra madalama koori, pikihoone idaseina ja pikiseinte fragmentide ehitamine käärkambri erineva ehitusmeistri poolt. Sarnaselt Raamile eeldab Altoa, et algselt võidi koor katta puitlaega ning ehitada puidust pikihoone, kuna ehitustöodes toimus pikem seisak. Käärkambri teise korruse ehitamise paigutab Altoa kooriga oletatavasti samasse ehitusetappi. Mõnevõrra hiljem toimunud pikihoone ehitust ta ei dateeri, kuid viitab läänefassaadi viilutorni paralleelidena Harjumaal 14. sajandil levinud lahendustele. Esimesena Püha kirikuga tegelenud uurijatest pöörab Kaur Altoa tähelepanu võidukaareseina sokli profiilile, mille paralleele näeb ta Kuressaare linnuse ja Valjala kiriku koorilõpmiku raiddetailides. Detaili sattumine Püha kirikusse jääb tema poolt lahtiseks ning ta pakub võimalike variantidena nii koori ehitustööde venimist, mingit ümberehitust ning ka kiriku võlvimist. Kogu kiriku võlvimist näeb ta ühe etapina ning paigutab selle 14. sajandi lõpukümnenditesse. Massiivse läänetorni ehituse dateerib Altoa taas 1500. aasta paiku ning ehituslike detailide võrdluse põhjal seostab seda otseselt Tallinna eeskujudega. Selles artiklis peatub Altoa ka mõnevõrra pikemalt kiriku ruumi funktsiooni küsimustel. Ta kordab torni kui redupaiga võimalust ning arendab edasi

⁵⁰ K. Altoa, Saaremaa kirikud. The Churches on the Island of Saaremaa. Tallinn 2003, lk. 42-45

⁵¹ K. Altoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 817-819

Villem Raami poolt alustatud palverändurite öömaja temaatikat viitega trepikäigu hagoskoobile.

Viimane Püha kirikut puudutav artikkel ilmus magistritöö autorilt,⁵² kus ta tutvustab kokkuvõtvalt Püha kirikus toimunud väliuuringute tulemusi, keskendudes koori ja torni ehituse temaatikale.

1.3 Uurimistöö meetodid

Traditsiooniliselt on Eesti keskaegse sakraalarhitektuuri uurimise aluseks olnud objektuuringud, kus lisaks visuaalsele vaatlusele on alates 1960. aastatest oluline rõhk ka ehitusarheoloogial.⁵³ Seda rakendati kunstiajaloo abiteadusena, saamaks vastuseid püstitatud arhitektuuriloolistele küsimustele. Šurfide kaevamise ning sondaažide tegemise tõi keskaegse arhitektuuri uurija tövõtete hulka Villem Raam.⁵⁴ Selle uurimismeetodi areng on olnud üpris valulik. Tulenevalt hoone ehitusloole suunatud probleemipüstitusest tehti proovišurfid ja sondaažid ehituslikult olulistesse sõlmpunktidesse, pööramata tähelepanu kuultuurkihile ja viimistlusele, mistõttu hävines arvestatav hulk uuritava objektiga seonduvat informatsiooni. Tänapäevaks on kunstiajaloo ja arheoloogia objektuuringute meetodid lähenenud ning valdavaks on muutunud interdistsiplinaarne suund.

Objektuuringutel saadud materjali analüüsimisel on tavapäraselt olulisimaks uurimismeetodiks võrdlustele ja analüüsile rajanev stiilikriitiline meetod, mida kasutatakse dateerimisel ning arhitektuursete detailide geneesi ja päritolu määramisel. Objekti ehituse ajaliste piiride kindlakstegemisel on see enamasti olnud ainsaks lähenemiseks, kuna arhiiviallikatele toetumine ei ole Eesti ala kirikuid puudutava äärmiselt napi keskaegse allikalise baasi tõttu üldjuhul võimalik.

Püha kiriku ehituslugu käsitlevas uurimustöös on lähtunud Eesti keskaja arhitektuuri uurimisel omaseks saanud meetoditest. Samas on laienenud kasutatavate distsipliinide ring, mis võimaldab põhjalikumat ehitusloolist analüüsi.

⁵² K. Tooming, Püha kiriku ehitusloo ajalistest piiridest. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2007-2008. Kuressaare 2009, lk. 61-68.

⁵³ E. Russow, H. Valk, A. Haak, A. Pärn, A. Mäesalu, Keskaja euroopaliku kultuuri arheoloogia: linnad, kirikud, kloostrid ja kivilinnused. – Arheoloogilised uurimustööd Eestis 1865-2005. Eesti arheoloogia I. Tartu 2006, www.arheo.ut/ArheoLugu.htm

⁵⁴ Ibidem

Magistritöö baasiks on ehitisarheoloogilised uuringud, mis said oma ulatuses toimuda paljuski tänu 2006. aastal toimunud Püha kirikuaia vertikaalplaneerimisele eelnenud arheoloogilistele uuringutele ning 2007. aastal alanud kiriku interjööri restaureerimistödele. Lisaks koostööle arheoloogiga toimus kogu uurimustöö vältel ka tihe side restauraatoritega, kellelt pärinevad tähelepanekud ehitus- ja viimistlusmaterjalide iseloomu ja seisukorra kohta olid oluliseks täienduseks kiriku ehituslooliste küsimuste lahendamisel.

Objektiuuringute analüüs, mis sisaldab Püha kiriku positsioneerimist olemasoleva keskaegse arhitektuuriuurimuse kontekstis ning ehituse ajalist määratlemist, keskendub stiilikriitilisele meetodile. See võimaldab määrata ehituslike detailide paralleelid ning piiritleda nende ajalist ja ruumilist levikut. Dateerimisel on vaadeldud ka laiemat ajaloolist konteksti, selgitamaks ehitustegevuseks sobivaimat poliitilist situatsiooni. Püha kiriku torni dateerimisel on kasutatud ka dendrokronoloogilist meetodit, mis puidu aastarõngaste analüüsile tuginedes võimaldab teada saada ehituses kasutatud puidu langetamise võimalikku aega. Dendrokronoloogilisel meetodil on hoonete dateerimisel stiilikriitilise meetodi ees tuntavad eelised, kuid selle sagedasemat kasutust pärsib analüüsitava materjali nappus – Püha kiriku tornist võetud kümne proovi puhul olid dateerimiskõlbulikud vaid kaks männi proovi. Kaheksa tamme proovi aastarõngaste ridade dateerimiseks sobivaid vasteid aga ei leitud.⁵⁵

⁵⁵ A. Läänelaid, Püha kiriku torni (Saaremaal) dendrokronoloogiline dateerimine. 2007 (uuringu tulemus on magistritöö autori valduses)

2. Arhitektuurne kirjeldus

Püha kirik järgib Saare-Lääne piiskopkonna kirikutele iseloomulikku ülesehitust. Ühelöövilisele kahe võlvikuga pikihoonele liitub idasuunal eelmisest mõnevõrra kitsam ja madalam ühevõlvikuline sirge idaseinaga koor, millele põhjaküljel asub käärkamber. Pikihoone lääneküljel asuv massiivne läänetorn on sekundaarne, algselt oli kirik ehitatud eraldiseisva tornita.

Püha kirik on üks Saare-Lääne piiskopkonna väiksemaid, sisepindala küündib vaid 240 m².⁵⁶ Kiriku üldpikkus on 33 m (tornita 30 m). Koori välislaiuseks on 10 m, siselaiuseks 7 m ja sisepikkuseks 8 m. Koori müür on üks oma piirkonna õhemaid, küündides ida- ja lõunaseinas vaid 1,4 m. Põhjasein on trepikäigu tõttu pisut paksem - 1,6 m. Pikihoone müüripaksus on laienenud koori 1,4 meetrilt 2 meetrile. Pikihoone on ebakorrapärane, laienedes läänesuunas (idavõlviku siselaius 10 m ja sisepikkus 8,2 m, läänvõlviku siselaius 10,2...10,4 m ja sisepikkus 8,6 m). Erakordselt paks on pikihoone läänesein (2,2 m), mis ehitati kandma viilutorni.

Ehituskiviks on Püha kirikus kohalik paekivi ning maakivi. Peamiseks ehitusmaterjaliks on Kesk-Saaremaale omaselt Kaarma dolomiit,⁵⁷ millele lisandub ehituskivina kohati ka Sutu lahe piirkonnas paljanduv Kaugatoma lademe sõrmuspaas.⁵⁸

2.1 Vundamendid ja sokkel

Püha kiriku vundamentide uurimiseks kaevati 2006. aastal kiriku välisküljele kolm šurfi: koori ja käärkambri ühendusnurka, pikihoone põhjaküljele nüüdseks kinni müüritud põhjaportaali ette ning pikihoone lääneseina, torni ja loode kontraforsi ühisnurka.⁵⁹

⁵⁶ Saare-Lääne piiskopkonna suurima sisepindalaga kirik on Põide (482 m²), millele järgnevad Haapsalu toomkirik (425 m²) ja Kaarma kirik (410 m²). Skaala teises otsas olevad kirikud on suurematest pea kaks korda väiksemad: Kirbla (145 m²), Karuse (219 m²), Püha (240 m²). Mõõdud (v.a. Kirbla kiriku sisepindala) pärinevad: K. Aluve, Saare-Lääne keskaegsete kirikute mahulis-ruumilisest ülesehitusest. Tallinn 1964, Muinsuskaitseameti arhiiv.

⁵⁷ H. Perens, Paekivi Eesti ehitistes I. Üldiseloomustus. Lääne-Eesti. Tallinn 2003, lk. 20

⁵⁸ Op.cit., lk. 83

Koori ja käärkambri vundamendid on selgelt üheaegsed, millest annab tunnistust vuugita üleminek koori vundamendilt käärkambri vundamendile. Vundamendid on rajatud kinnitambitud mördi ja kiviklibu kihile ning laotud korrapäraselt murtud paest. Müüritis on seotud lubimördiga. Vundament on kogu kõrguses ühepaksune, taldmikuta, ja läheb astmeteta üle soklitsooniks. Koori ja käärkambri vundamendi kõrguseks on umbkaudu 1,3 m.⁶⁰

Koori ja käärkambrit ümbritseb ühtne madal sokliaste, mis jookseb kiriku lõunaküljelt algse pikihoone idaseinast käärkambri lääneseinani põhjaküljel, kus hiljem sisse raiutud käärkambri uks selle katkestab. Robustselt katkeb soklijoon ka koori lõunaportaali juures, mis markeerib selle ava sekundaarsust praegusel kujul. Vaatamata sokli väga ühtlasele ehitusele, muutub sokliliistu profiil väga järsku koori kirdenurgas. Koori lõuna ja idaseinas jookseb sokkel kergelt rihvatuna, kuid põhjaküljel ja ümbritsedes käärkambrit, on sokli pind lihtne, kaldpinnaline. Huvitavaks teeb selle asjaolu, et profiilimuutus toimub ühel kivil koori kirdenurga idaküljel. Muutus on vormistatud lihtsa diagonaaljoonena, mis eristab sama kivi erinevalt töödeldud pindu.

Pikihoone vundament on sarnaselt koori ja käärkambri vundamendile rajatud õhukesele mördi ja kiviklibu kihile. Umbkaudu 1 m kõrgune vundament⁶¹ on laotud korrapärases pae ja maakivi segalaos ning seotud lubimördiga. Vundament on kogu kõrguses ühepaksune, kuid üleminekul soklile tekib 0,15 m tagasiaste. Pikihoonel puudub seinapinnast selgelt eristuv soklitsoon.

Pikihoone lääneseina ette tehtud šurf kinnitas, et massiivne läänetorn ja loode nurga kontraforss on pikihoone suhtes sekundaarsed. Torn ja tugipiilar on vundeeritud äärmiselt madalale. Vundamendi sügavuseks on vaid napp 0,6 m⁶² ning müüritis ise on korrapäratu mass maakive, mis tagasiastega läheb üle seinapinnaks. Need kaks hooneosa on vundeeritud äärmiselt sarnaselt ja ühele tasapinnale, mistõttu võiks eeldada, et läänetorni ehitades lisati kohe pikihoone nurkadesse ka tugipiilarid.

⁵⁹ Uuringu teostas autor koos arheoloog Tõnu Sepaga (vt. T. Sepp, Püha kirik ja kirikuaed. Kirikuaia vertikaalplaneerimise ja kiriku vundamendi hüdroisolatsiooni paigaldamise järelevalve aruanne. Kuressaare 2006. Muinsuskaitseameti arhiiv).

⁶⁰ Püha kirikuaia keskaegset pinnase kõrgust ei ole teada. Koori ja käärkambri puhul on vundamendi kõrgus antud profileeritud soklikivini.

⁶¹ Vundamendi kõrgus on antud sokli ja vundamendi piiril asuva astmeni.

⁶² Vundamendi kõrgus on antud sokli ja vundamendi piiril asuva astmeni.

1989. a. kirikuaia vertikaalplaneeringu ja kiriku vundamentide hüdroisolatsiooni paigaldamisega seotud kaevetööde käigus leiti koori lõunaküljel ja pikihoone põhjaküljel väiksemate hooneosade vundamendid, mis on kiriku põhikehandi suhtes sekundaarsed. Kaevetöid juhendanud arheoloog Tõnu Sepp on nimetanud neid kabelite vundamentideks.⁶³ Koori lõunaküljel asuvad kõrvuti kaks kabelit suurusega 9,8 m² ja 10,5 m², pikihoone põhjaküljel asusid kabelid käärkambri kõrval (8,4 m²) ning põhjaportaali ees.⁶⁴ Dateeritud on kiriku lõunaküljel asunud kabelid ning need on paigutatud 18. sajandisse.⁶⁵ Põhjaportaali ees oleva hooneosa vundamendi puhul võib siiski tegemist olla ka eeskoja vundamendiga. 2006. aastal kontrolliti kiriku vundamentide uuringu käigus ka põhjaportaali ees oleva vundamendi seotust pikihoonega, mille tulemusel selgus, et see on pikihoone suhtes sekundaarne ehitusjärg.

1989. aasta kaevetööd piirdusid kahjuks vaid kiriku vahetu ümbruse vertikaalplaneeringuga ja kiriku vundamentide hüdroisolatsiooni paigaldamisega. Seega ei uuritud leitud vundamente kiriku arhitektuurialoost lähtuvalt.

2.2 Eksterjäär

2.2.1 Fassaadid

2.2.1.1 Koor

Ehituslikult silmapaistvaim osa Püha kirikust on koor. Püha kiriku kooriruumi müüride ladumisel on kasutatud nii kantkive kui ka lihtsamaid, tahutud välisküljega, kiviplokke. Koori müürilaole on iseloomulik kivirea jälgimine, mida pikihoone ja torni ehituse puhul ei ole enam niivõrd oluliseks peetud. Nurgakvaadrid ja aknaraamistused on teostatud peenelt töödeldud kvaadritest, millel iseloomulikuna on säilinud lühikeste diagonaalsete soontena kiviraiduri tööriista jälg. Koori nurgakvaadritel leiduvad ka mõningad kiviraidurite meistrimärgid, millest kõige sagedamini kohtab nn. hundikonksu (sks. k. *Wolfsangel*)⁶⁶ ning

⁶³ T. Sepp, Saaremaa kirikute ehitusarheoloogilised uurimistööd, lk. 5

⁶⁴ Ibidem

⁶⁵ K. Altoa, Saaremaa kirikud, lk. 42

⁶⁶ *Wolfsangel* – horisontaalne või vertikaalne sirgjoon, mille mõlemad otsad on joone eri külgedel keskpäiga suunas tagasi pööratud. Keskajal on märki kasutatud meistrimärgina nii kiviraidurite kui ka kellavalajate poolt (J. Poettgen, 700 Jahre Glockenguß in Köln. Meister und Werkstätten zwischen 1100 und 1800. Worms 2005, lk. 93). Märki päritolu on vanimas, 3.-7. sajandini kasutuses olnud ruunikirjas (*fuþark*), kus see vastab ruunile ÿ (S. Nowak, Schrift auf den Goldprakteaten der Völkerwanderungszeit. Untersuchungen zu den Formender

paaril juhul ka võrdsete haaradega risti. Koori kagunurga kvaadrisse on meistrimärki riivates sekundaarselt raiutud tekst:

• S I M O N • K E S S •
• A • G • V • M • N •
• A N G • W •
A N N O • 1 • 6 • 0 • 3 •⁶⁷

Koori fassaadidele on omane heatasemeline müüri- ja kiviraidetöö, avarad teravkaarsed aknad lõuna- ja idaseinas ning algselt kavandatud pikihoone sein idasuunal toetavad kaheastmelised kontraforsid koori lõuna- ja põhjaküljel (põhjakülje tugipiilar on algselt kõrgunud käärkambri katuse kohal, kuid hilisemate juurdeehituste tõttu varjab seda käärkambri teine korrus). Idaseina keskelje vertikaalsust rõhutab idaakna kohal olev nelinurkne raidraamistuses viiluava ning omakorda selle kohal asuv sein tasapinda müüritud kivirist. Idaviilu rist sarnaneb Kaarma ja Muhu kirikutest leitud kiviristidele. See on ladina rist, mille ülemiste haarade nurgad on faasitud ja alumise haara ülaosas on paisutus, mistõttu meenutab see kompositsioon vaia otsa torgatud kreeka risti. Seda muljet süvendab veelgi risti pinda süvistatud reljeef, mis kujutab risti haarade liitekohas ringis asuvat neliksiiru, mida ümbritsevad malta risti haarasid meenutavad kiiljad süvendid. Risti kuulumist algsesse idaviilu kompositsiooni või selle sekundaarsust ei õnnestunud kindlaks määrata. Kersti Markus on risti Kaarma ja Muhu analoogid dateerinud 14.-15. sajandisse.⁶⁸

2.2.1.2 Käärkamber

Käärkamber on oma praeguse kahekorruselise kuju saanud kahe erineva ehitusjärgu käigus. Käärkambri algne katusehari toetus koori põhjaseinal konsoolidele. Selle katuse joon on loetav käärkambri ida- ja lääneseinas. Käärkambri müüri ladu sarnaneb üldjoontes koorile, kuid see on aegade jooksul enam kannatada saanud ja nii on fassaadidel mitmeid müüriparanduste piirkondi. Meistrimärkidest kohab käärkambri nurgakvaadritel koori kvaadritelt tuttavat võrdsete haaradega risti.

Schriftzeichen und zu formalen und inhaltlichen Aspekten der Inschriften. Dissertatsioon. Göttingen 2003, lk. 47) ning rekonstrueeritud tähendusele *īwaz* (jugapuu) (Op. cit., lk. 84).

⁶⁷ Teksti keskmised read tähistavad autorile teadmata lühendeid. A.G.V.M.N. võib tähendada *Animo grato vovit M.N.* (Tänuliku hingega pühendas M.N.) (vt. analoog Kihelkonna kiriku altaril R. Rast, Altar – Jumala laud ja esindusobjekt. – Eesti kunsti ajalugu 2. Tallinn 2005, lk. 320).

⁶⁸ K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd, Kaarma kirik, lk. 17. Sarnase kujundusega paekivist rist asub ka Soomes Korppoo (Korpo) kiriku idaseinas. Sigrid Nikula dateerib selle 15. s. algusesse (S. Nikula, Borgå stift I. Åbolands prosteri I. – Finlands kyrkor. Suomen kirkot. Helsingfors 1973, lk. 16) ja Markus Hiekkänen paigutab selle risti ehitusperioodi 1430-1450 (M. Hiekkänen, Suomen kivikirkot keskiajalla. Helsinki 2003, lk. 89).

2.2.1.3 Pikihoone

Pikihoone fassaadide üldilme on massiivne ja kohmakas. Nagu eelpool kirjeldatud, on pikihoone ehitusel märgatavalt suurendatud algselt planeeritud müüripaksust ning koori puhul nii iseloomulik dolomiitplokkidest ladu on asendunud rohmaka murdpaest ja maakivist müürilaoga. Maakivi on pikihoone fassaadidel kasutatud silmatorkavalt palju, mis Saaremaa konteksti arvestades on eripärane ja ei kordu selle piirkonna keskaegsetes kirikutes.⁶⁹ Lisaks rohkele maakivi kasutusele iseloomustab pikihoonet sokliastme ja nurgakvaadrite puudumine ning vähene raidkivi kasutus. Ainsana võib siin raidkivi kohata munaja kaarega akende raamistuses ja algsel läänefassaadil.

Pikihoone algne läänefassaad on aegade jooksul tugevalt kahjustunud ning seda varjab massiivne läänetorn. Sellele vaatamata on üldjoontes võimalik taastada kiriku tornieelne fassaadikujundus. Materjalikasutuses ja müürilaos ei erine läänefassaad kogu pikihoonele omasest rohmakast pae ja rohke maakivi segalaost, kuid mõnevõrra enam kohtab siin raidkivi. Fassaadi kompositsioon on paigutatud vertikaalselt kiriku keskteljele. Kiriku algne lääneportaal on lihtne geomeetiline raidportaal, mis asub sügaval välisseina tagasiastes. Lihtne teravkaarne portaalinišš on suhteliselt kitsas ning laotud tahatud kiviplokkidest. Seda rõhutas mõlemal pool avaust lihtne nelinurksest kiviplokist sokliaste. Sokliastme ulatust ei ole läänefassaadi ette ehitatud torni tõttu võimalik kindlaks määrata, kuid kindlalt võib väita, et sokliaste ei ole olnud sellest laiem, kuna läänesein on sarnaselt kogu pikihoonele soklita.

Portaaliniši kohal on säilinud mõningaid fragmente nelinurksest raidraamistuses nišist. Niši raidraam on praktiliselt hävinenud ja süvend müüritisega täidetud. Häving on nii suur, et isegi tinglikke niši mõõte ei ole võimalik anda ning ei ole selge, kas nišil oli teravnurkne pealis või lihtne horisontaalne lõpetus. Osaliselt on säilinud vaid niši põhi ja raidraami põhjakülg, mille ülaosas on uurendatud rist ja selle all fragment kiiljast süvistatud reljeefist. Uurendatud risti teostus on lohakas, ja et sellele on ligipääs torni trepilt, siis ei ole võimalik väita, et tegemist on osaga algsest niši raidraami kompositsioonist. Raidraami algsest kompositsioonist annab tunnistust kiiljas moodustis uurendristi all, mis sarnaneb tugevalt koori idaviilu risti reljeefile.

⁶⁹ Selles kontekstis väärib märkimist ka Sääre kabel, kuid seda eeldatavalt hiliskeskaegset ehitist ei ole tänini tõsiselt uuritud.

Läänefassaadi algne kompositsioon jätkus viilutsoonis seinä tasapinda müüritud massiivse kivist ristiga, mis erinevalt idaviilu ristist ei ole olnud dekoreeritud. Läänefassaad tipnes viilutorniga.

Üks iseloomulikumaid jooni Püha kiriku välisilmes on pikihoonet toetavad massiivsed tugipiilarid. Kas ja kui palju kontraforsse kuulus algkavatisse, on täna raske öelda, küll võib aga väita, et praeguse kuju on tugipiilarid saanud hilisemate ümberehituste käigus. Pikihoone ida- ja lääneosa kontraforside olemasolu keskaegsel Püha kirikul on raske tõestada või ümber lükata. Kui need kuulusid pikihoone algkavatisse, siis tänaseks on selle ehitusjärgu kindlaks tegemine *in situ* muutunud hilisemate tugipiilarite laiendustööde tõttu võimatuks. Keskmistest, pikihoone vööndkaart toetavatest kontraforssidest, on kõnekaim põhjaküljel asuv. Selle tugipiilari idaküljel on selgelt loetavad kaks ladestust: algne, pikihoonega koos ehitatud väike kontraforss ning hilisem kihistus, millest nähtub, et ümberehitustööde käigus on olemasolevat kehendit suurendatud umbkaudu kaks korda. Seega on pikihoone vööndkaaretsooni toetavad kontraforsid ainsad, mille puhul võib väita, et nendes on ümberehitatud kujul säilinud algsed tugipiilarid.

2.2.1.4 Torn

Olemasolev läänetorn on pikihoone suhtes sekundaarne. Sellele eelnes sale nelinurkne viilutorn, mille läänesein toetus kolmele läänefassaadist välja ulatuvale konsoolile ja idaseina moodustas viilu siseküljel eenduv kandemüür. Täna on algsest viilutornist võimalik vaadelda vaid selle idaseina (massiivse läänetorni idaseinas) ja kahte konsooli kolmest lääneseina toesest. Ülejäänud on kas hävinenud või integreeritud läänetorni müüristikku.

Säilinud fragmendid annavad võimaluse rekonstrueerida väike viilutorn. Torni idasein eendus lääneviilust⁷⁰ ning kasvas välja pikihoone lääneseinast, ületamata selle paksust. Seega ei moodustunud sadulana viilul istuvat kehendit. Läänesein moodustus viilu konsoolidele⁷¹ toetatud müüristikust. Kuidas see konsoolidele toetus, pole hilisemate ümberehitustööde tõttu enam võimalik kindlaks teha. Kui viilutorni algse kuju täielik rekonstrueerimine ei ole võimalik, siis torni ligilähedase suuruse saab säilinud fragmentidele toetudes välja arvutada. Kiriku pikisuunalise seinä mõõduks kujuneb kiriku lääneseina paksuse ja konsoolide eende summana 2,5 m. Kiriku ahassuunalise seinä mõõt on umbes 3 m. Torni seinte puhul peab

⁷⁰ Kandemüüri eendumine pikihoone lääneviilust 0,6 m, laius 2,7 m.

⁷¹ Konsoolide laius 0,25 m, kõrgus 0,3 m, eenduvad müüripinnast 0,3 m ja nende samm 1,2 m.

arvestama müüripaksusega vähemalt 0,6 m, sest lisaks müüride eneste ja tornikiivri raskusele peavad seinad vastu võtma ka kella(de) kiigutamisest tekkivad jõud. Eelnevate mõõtude kohaselt võis Püha kiriku viilutorni kellaruumi suuruseks olla kiriku pikisuunal 1,3 m ja ahassuunal 1,8 m.⁷² Tekkinud ruum on väga väike, kuid sellele vaatamata võib Püha kiriku viilutorni kellaruumi pidada piisavalt suureks ühe või isegi kahe kella jaoks, kuna säilinud keskaegsete ja varauusaegsete kellade põhjal võiks üldistada, et maakirikute kellad olid üldjuhul väikesed.⁷³ Mitme kella esinemine Eesti keskaegsetes maakirikutes on siiski erandlik ja oli ilmselt võimalik vaid tugevate patroonide puhul.⁷⁴

Kas ja kuidas sellesse viilutorni pääseti, on tänaseks võimatu kindlaks teha. *In situ* pole säilinud midagi, mis viitaks võimalusele, et viilutorn oli lihtsalt ligipääsetav. Kellade kasutamist ligipääsetavus ei mõjutanud. Arvatavalt rippusid kellanöörid sellisel puhul läbi viilutorni põranda helistamiseks vajaliku kõrguseni.

Massiivne läänetorn on ehitatud pikihoone lääneseina ette ning eendub sellest märgatavalt. Torni portaal ja fassaadid on heas seisukorras ja kiriku algse läänefassaadi purustuste analoog tornil puudub. Torn kõrgub tugevalt üle tänapäevase katuseharja. Ka keskaegse viilukõrguse puhul ulatus torni kiviosa katuseharjast märkimisväärselt kõrgemale. Läänetorni sekundaarsusest annavad tunnistust vertikaalsed vuugid pikihoone ja torni müüritise vahel, mis on jälgitavad kogu lääneseina ulatuses. Läänetorni ehitusel on kasutatud Saaremaale omast paekiviladu.⁷⁵ Lisaks eelnimetatule saab torni iseloomustava joonena taas välja tuua raidkivi kasutuse, mis eelneval ehitusperioodil unustusse oli vajunud. Silmapaistvalt palju on kasutatud tahutud kivi plokkide ning kvaaderkiviladu, seda nii nurgakettides kui torni alaosas. Torni jalamit iseloomustavad massiivsed kaheastmelised kaldpinnalised kontraforsid, mis omavahel segmentkaarega ühendatuna moodustavad kõrge portaaliniši, milles tagasiastega asub munaja kaarega lääneportaal. Selle kohal asub teravnurkse pealdisega neljakandiline nišš, mida katab horisontaalne veeliist. Torni ümbritseb sokliaste, mille liistu profiil on lihtne faasitud, kaldpinna nurk on järsk ja sokliliist kitsas. Sarnane liist ümbritseb ka segmentkaare kohal asuvat müüritise mõningast tagasiastet, millest algab torni põhikehand. Põhikehandi lääneseina ilmestab raidraamistuses valgusavade vertikaalne rütm. Alumise valgusava kohal

⁷² Autor tänab Tõnu Parmaksoni abi eest.

⁷³ J. Kilumets, Kirikukellad Eestis. Church Bells in Estonia. Tallinn 2007, lk. 16-26, 36-47, 50-55. Autor tänab Juhani Kilumetsa lisainformatsiooni eest.

⁷⁴ J. Kilumets, T. Parmakson, Kellade paiknemisest Saare-Lääne keskaegseis kirikuis. – *Ars estoniae medii aevi grates* Villem Raam viro doctissimo et expertissimo. Tallinn 1995, lk. 27

⁷⁵ Fassaadil on kasutatud vaid paekiviladu, kuid müüritises on kasutatud ka maakivi, mis paljandub interjööris.

asub dekoratiivne ümarnišš. Põhjaküljel, torni neljanda korruse kohal, asub korsten. Torni kehendi tipus asuvad ümarkaarsed kellaavad.⁷⁶

2.2.2 Viilud ja katused

Kiriku viilud on materjalikäsituselt sarnased hooneosadele, millega koos need on ehitatud. Kooriruumi idaviilu fassaadil domineerib tahutud kiviplokkidest ladu, kuid interjööris võib märgata ka mõningaid maakive, mida kohati on kasutatud kooriruumi ja käärkambri müüri ladumisel. Pikihoone lääneviil on sarnaselt ülejäänud müürile pae- ja maakivi segalaos.

Kõik viilud on aja jooksul muutunud madalamaks. Pikihoone katusekalle küünib napi 40°, koori katus on veidi järsem 45...48°.⁷⁷ Ettekujutuse sellest, kui järsk oli pikihoone keskaegne viilujoon ning kui kõrge katusehari, annab läänetorni idasein. Torni alaosas olev müüritise aste markeerib keskaegset viilujoont. Endise viilutorni idaseina ülaosas annab konsool katuseharja kõrguse. Nende kahe fragmendiga on võimalik rekonstrueerida pikihoone keskaegne katusekõrgus ja viilude kalle. Pikihoone keskaegne katusekalle on olnud ajastule tüüpiliselt 60°.⁷⁸ Võimatu on aga koori katusekalde rekonstrueerimine, kuna *in situ* ei ole säilinud midagi, mis vihjaks koori algsele viilule. Ei saa eeldada, et kooril ja pikihoonel oleks olnud sarnane katusekalle. Valjala kiriku keskaegsete viilude taastamise käigus tehtud uuringud näitavad, et iga hooneosa katusekalle võis olla erinev.⁷⁹

2.2.3 Avad

2.2.3.1 Portaamid ja ukseavad

Püha kiriku algkavatisse kuulusid lääneportaal ja hiljem kinni müüritud põhjaportaal. Nagu eelpool mainitud, asub algne lääneportaal kiriku keskeljel sügavas lihtsas tahutud kiviplokkidest laotud teravkaarses portaalinišis, mida kahel pool rõhutas nelinurkne sokliaste. On väidetud, et selles nišis asus hiljem torni lääneseina tõstetud raidportaal.⁸⁰ Mõlema

⁷⁶ Torni katab 1924. aastal ehitatud (Püha kiriku kroonika, lk. 37. EELK Püha Jaakobi Koguduse valduses) madal telkkiiver. Sellele eelnenud sihvakas nelja vintskapiga historitsistlik tornikiiver ehitati pärast 1896. aasta tulekahju (B. Ederma, A. Jaik (toim.), Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirikud, lk. 156). Pikka aega ei olnud Püha kiriku historitsistlikule tornikiivriile antud, see hävines juba 1922. aasta 3. novembril välgutabamuse tagajärjel süttinud tulekahjus.

⁷⁷ T. Parmakson, Püha kirik. Kd. I. Pikihoone katuse ülesmõõtmine ja algse katusekuju taastamise ettepanek. Tallinn 1996, lk. 2. Muinsuskaitseameti arhiiv

⁷⁸ Ibidem

⁷⁹ T. Parmakson, Täiendavad uurimis- ja mõõdistamistööd. Tallinn 1992, lk. 6. Muinsuskaitseameti arhiiv

⁸⁰ V. Raam, Püha kirik, lk. 79

portaali mõõtmed näitavad, et torni portaal ei mahuks pikihoone lääneportaali avasse. 2007. aasta pikihoone interjööri konserveerimistöde käigus ilmnisid uued detailid ning selgus, et algselt on Püha kiriku lääneportaaliks olnud lihtne üheastmeline raidportaal. Portaali välisküljel on tänaseks päevaks loetamatu, kuna sinna on paigaldatud tornialust eeskoda pikihoonega ühendav uks. Avara teravkaarse portaali palendid on olnud liigendamata. Palendite üleminekul lävepakuks moodustub tinglik baasitsoon, mis eendub kaldpinnalise astmena. Portaalil on tõsised põlengukahjustused, kuid vaatamata sellele võib öelda, et kujunduslikuks rõhuasetuseks on siinkohal lakooniline geomeetriline vorm ning meisterlik kiviraidetöö. Nii portaal, kui ka selle siseküljel asuv segmentkaarne nišš, on laotud tahutud kvaadritest. Lihtsa kujundusvõttena on raidportaali sisenuurk faasitud. Raidportaali kroonib eaproportsionaalselt suur lukukivi, mis on iseloomulikult veidi ette poole kallutatud. Selliste mõõtmete ja asendi puhul võib eeldada, et see kandis mingit informatsiooni, kuid paraku on kivi pind täielikult hävinenud. Omapärane on ka see, kuidas ehislukukivi lõikab raidportaali ümbritseva erakordselt madala portaaliniši lamedat segmentkaart. Portaali siseküljel asuva portaaliniši mõlemas palendis asuvad riivpalgi augud.

Kiriku põhjaportaali oli veel hiljuti võimalik vaadelda vaid kinnimüürituna põhjafassaadil. Selle olemasolust andis tunnistust suhteliselt väike lihtne segmentkaar pikihoone välisseinas läänepoolses võlvikus võõndkaart toetava tugipiilari ja akna vahel ning portaali tahutud kvaadritest palendid. Segmentkaare kohal asub väikesem kaar, mille algne funktsioon on teadmata ning ühtlasi puuduvad ka pidepunktid, mis kinnitaksid või välistaksid portaali segmentkaarse ava kuulumist pikihoone algkavatisse. 2007. aasta konserveerimistödeni oli põhjaportaali asukoht interjööris loetamatu. Ennistustööde käigus eemaldati enamus sulgmüüritisest kuni müüri välispinnani. Taasavatud põhjaportaal asub samas tasapinnas pikihoone siseseinaga ning on sellega samaaegne. See on ümarkaarne kvaadritest laotud üheastmeline raidportaal, mille ainsaks kujunduselemendiks on faasitud nurk portaali müüripaksuse poolisel küljel. Vaatamata tugevatele põlengukahjustustele on portaali siseküljel loetav uksevalts ning hingetappide ja suluse jäljed (hingetapid portaali läänepoolisel küljel ja sulus idapoolisel). Portaali lävekivi on praeguses asukohas sekundaarses kasutuses, millest annab tunnistust müüri sisse jooksev kulutatud pind. Enne põhjaportaali ehitust on see olnud astme- või lävekiviks laiemale avale.

Portaali asukoht pikihoone siseseinas ning riivpalgiavade puudumine viivad mõttele, et põhjaportaal oli ehitatud siseuksena ning eeldab lisaks riivpalgiga suletavat ust müüritisest

välisküljel või eeskojas. Põhjaportaaliga on seotud eelpool mainitud eeskoja või kabeli vundament.⁸¹ Väiksema hooneosa paiknemist portaali ees on võimalik jälgida ka fassaadilt, kus korrapärast müüri ladu lõhuvad jäljed juurdeehitatud seinaga ankurdamisest pikihoone müüri. Kuid tuletagem meelde, et siinpuhul on tegemist pikihoone suhtes sekundaarse ehitusosaga, mille täpsem dateerimine ei ole võimalik. Seega on ainumõeldav, et suletav uks asus pikihoone põhjaseina välisküljel. Selle olemasolu kontrollimine ei ole tänases situatsioonis võimalik.

Sel moel põhjaseina müüripaksusesse tekkinud väikese ruumi, nimetagem seda tinglikult eeskojaks, idaseinas asub segmentkaarne (iste)nišš. Niši küljed on vormistatud kantkividest. Sealjuures moodustub niši sisekülg portaali palendist. Niši põhja on katnud laud. Seda saab järeltada laua jäljest mõrdil.

Torniportal on ainus Püha kirikus tervena säilinud raidportal. See on munaja kaarekujuga üheastmeline portal, millel on sirge ümarvöödi ja rihvaga profileeritud talum ning juba pikihoone lääneportalist tuttav palendilt lävepakule ülemineku kolmnurkne aste. Portali välispinda on välisukse ümberpaigutamisega sisse raiutud ukse valts ja hingede pesad. Siseküljel portaaliniši mõlemas palendis on müürpalgi avad.

Kõige enam tekitab Püha kiriku portalidest küsimusi kinnimüüritud ava koori lõunaseinas, Skandinaavias levinud nn. preestriportali positsioonis. Eestis kohtame sellises asukohas portali üliharva. Autorile teadaolevalt on Eestis peale Püha kiriku veel vaid kolm taolist keskaegse maakirikuga portali, millest kaks asuvad Saare-Lääne piiskopkonna aladel (Karja ja Mihkli) ning üks Harjumaal (Risti). Kõigil kolmel juhul saab kindlalt väita, et koori portal on kuulunud keskaegsesse kavatisse. Püha kiriku puhul see paraku nii lihtne ei ole. Ava praegune kuju on sekundaarne, mida tõendab koori soklijoone robustne katkestus, ning on seotud kabelite ehitamisega koori lõunaseina välisküljele. 2008. aastal toimunud kooriruumi lõunaseina konserveerimistöde käigus läbi viidud ava uuring näitas, et *in situ* ei ole alles jäänud mingeid viiteid toetamiseks või välistamiseks portali kuulumist koori algkavatisse. Kuna ei ole säilinud mingit ainelist alust portali umbkaudseks ajaliseks määratlemiseks, siis peab võrdlema Püha kirikut teiste kirikutega, kus on andmeid nn. preestriportali olemasolust keskajal. Kõigil kolmel juhul jääb peamisena silma kiriku asend, mis on lõunaküljega avatud

⁸¹ Vt. alapeatükk 2.1 Vundamendid ja sokkel

ajaloolise pastoraadikompleksi ja peamiste ühenduste poole. Püha kiriku puhul peab tõdema aga vastupidist. Ajalooline pastoraadikompleks asub kiriku põhjaküljel ning oletatav keskaegne preestriportaal avanenuks kalmistule ja selle taga laiunud põldudele.⁸² Vajaduse pikihoone portaalidele lisanduva ukseava olemasolule oleks saanud loogilisemalt lahendada läbi käärkambri, mis sarnases asendis olevate kirikute puhul on ka kasutatud leidnud (nt. Martna kirik). Seega võiks koori lõunaseina ukseava siduda uusaegsete kabelite tekkega ja vajadusega pääseda sinna otse kirikuruumist. Mõningaseks tõenduseks ava sekundaarsusest võiks olla ka tõik, et kõigil Püha kiriku keskaegsetel ukseavadel, mida on olnud võimalik uurida,⁸³ on olnud riivpalk, mille ava on ulatunud sügavale müüri. Koori lõunaseina avause palendites ei ole aga mingit viidet riivpalgi ava olemasolule. Ukseava müüriti kinni 1959. aastal koguduse poolt korraldatud remont-restaureerimistöde käigus.⁸⁴

Hiline on ka käärkambri lääneseinas olev ukseava, mis raiuti sisse 1896. aastal.⁸⁵

2.2.3.2 Aknad

Püha kiriku üldmuljes on oluline koht avaratel ja erakordselt madalatel akandel. Kui pikihoone aknaid on 1922. a. allosas suurendatud⁸⁶ umbkaudu meetri võrra, siis koori aknad ida- ja lõunaseinas on sellisena ehitatud. Koori idaaken on korrapärane teravkaarne aken, mille ava raamistab peenelt töödeldud kantkividest ladu. Välisniši palendid lõikuvad müüri järsult. Akna välisniši laius on 1,9 m ja niši kõrgus sokliliistust vaid napp 1,15 m. Idaakna kujundus jääb kinnimüürimise tõttu teadmata. Akent on suletud kolmes järgus. Esmalt on aknaava alt poolt kinni müüritud umbes meetri võrra. Uue aknalaua ehitamisel on kasutatud hauaplaatide fragmente, millest ühe puhul on tegemist kauni osaga keppestiilis plaadist. Teiseses järgus on aken kinni müüritud kuni ava kaareni. Täielikult suleti aken 1960. aastal koguduse poolt korraldatud remont-restaureerimistöde käigus.⁸⁷

Koori lõunaaken kopeerib oma kujus idaakent. See aken on püsinud oma sünnist muutmata kujul, kui muudatusteks mitte lugeda tugevaid põlengukahjustusi interjööris, ning täiendab

⁸² Algne Kuressaarest Sandlasse viiv tee on praegune Püha küla läbiv vähese liiklusega külavahetee, mis möödub kirikust põhjasuunal. See situatsioon muutus alles 1970. aastatel, mil maantee viidi Püha külast välja üle kiriku lõunaküljel asuvate põldude.

⁸³ Pikihoone põhjaküljel asuva portaali riivpalgi olemasolu ei ole olnud võimalik kontrollida, kuna portaali ava on kinni müüritud.

⁸⁴ EELK Konsistooriumile. Aruanne remonttöödest EELK Püha kiriku juures 1959. a. EELK Konsistooriumi arhiiv, EELK Püha kogudus, nr. X/107

⁸⁵ R. Reinard (koost.), Saaremaa praostkond sõnas ja pildis, lk. 95

⁸⁶ Püha kiriku kroonika, lk. 35

⁸⁷ Lisa EELK Püha koguduse 1960. a. aruande juurde. EELK Konsistooriumi arhiiv, EELK Püha kogudus, nr. X/107

sellega ka ettekujutust idaaknast. Ka see aken on peenelt töödeldud kantkividega raamistatud korrapärane teravkaarne aken, mille välisniši palendid lõikuvad järsult müüri. Lõunaaknal oli kaheosalise jaotusega raidraamistus, millest on säilinud vaid piida ja imposti alaosa, mis kasvab kiiljalt välja iseloomulikult järsust ja laiast aknalauast. Karakterseks on kooriruumi ehitanud meisterkonna kiviraidurid kasutanud tehnilist võtet aknapalendite ja nurgaliidete monoliitseks sidumiseks, kus ühest suurest kiviplokist on välja raiutud aknapalend, piit, alusraam ning sarnaselt on ühest plokist raiutud ka aknalaua ja –palendi ühendkivid.

Sarnaselt idaaknale on ka lõunaaken avar ja madal.⁸⁸ Nagu eelpool mainitud, lõikuvad akna palendid järsult välisseina,⁸⁹ kuid interjööris moodustavad palendid mõnevõrra laiema nurga.⁹⁰

Käärkambri kohtame väga tagasihoidlikku nelinurkset akent, kuid ei saa olla kindel, et see on selle ava algne kuju. Algselt on käärkambri katusealust valgustanud lihtne ristkülikukujuline valgusava nii ida- kui lääneviilus (viimane on hiljem kinni müüritud), millele käärkambri teise korruse ehitamisega lisandusid sarnased tagasihoidlikud valgusavad olemasoleva kohale idaviilus ning põhjaseina lääneosasse.

Pikihoone ja koori akende erinevus on märgatav. Kooris nii selge teravkaar muutub munajaks, sirged ja korrapärase laoga palendid asenduvad kõveratega, aknaniši palendid moodustavad laiema nurga. Muutub ka akende suurus.⁹¹ Ainsaks sarnasuseks kahe meisterkonna akende puhul on peenelt töödeldud kantkivi kasutamine akna palendite nurkades.

Pikihoones on lisaks neljale suurele aknale ka üks väike, peaaegu märkamatu kinni müüritud aken pikihoone idavõlviku põhjaseinas. Pikihoone välisseinas leiab samas asukohas kinni müüritud väikese segmentkaare, mis asub praegusest maapinnast umbes kolme meetri kõrgusel. 2008. aasta konserveerimistöodel puhastati kinnimüüritud aknaniši tagasein hilisematest paksudest krohvikihetidest. Selle käigus avati ahta akna märgatavate põlengukahjustustega nelinurkne raidraamistus. Raami külgedel on jäljed aknaavas olnud varbadest. Hämmastaval moel ei ole aken sümmeetriline – niši idapoolne palend, mis justkui

⁸⁸ Koori lõunaakna valgusava laius on 1,2 m, kõrgus 4,4 m, aknaniši kõrgus 5,3 m

⁸⁹ Niši laius eksterjööris on 1,4 m.

⁹⁰ Niši laius interjööris on 1,6 m.

⁹¹ Pikihoone akende valgusava laius on 0,8 m, niši laius 1,6 m. Suurendusjärgseks kõrguseks on 5,4 m, niši kõrgus interjööris 6,2 m ja eksterjööris 6,6 m.

ida poole avanedes, moodustab läänepoolsega võrreldes laiema nurga. Siinkohal ei teki kahtlust, et tegemist on taotlusliku ebasümmeetriaga. Tekib küsimus, kas taoline aken oli mõeldud andmaks lisavalgust põhjapoolsele külgaltarile? Eesti keskaegses sakraalarhitektuuris on taoline aken erandlik nähtus.

2.2.3.3 Teised valgusavad ja kellaavad

Lisaks akendele on Püha kirikul ka mitmed lihtsad ristkülikukujulised valgusavad, mis valgustavad koori põhjaseinas kulgevat müürikäiku ning torni. Torni valgusavad kulgevad korrapäraselt korruste kaupa läänefassaadil ning neile lisandub teisel korrusel sarnane ava ka lõunaseinas.

Torni kehandi tipus asuvad ümarkaarsed tahutud kvaaderkividega raamistatud kellaavad.

2.3. Interjäär

Koori katavad kõrged kupeljad ristvõlvivid ning seinapindu liigendavad suured teravkaarsed aknad. Pikihoone puhul on Püha kirikus tegemist domikaalvõlvidega, kus kupeljas kõrge võlv on laotud kontsentriliste ringidena, mis võlvikandades moodustavad ristvõlvile omase nn. kalasaba. Erinevad uurijad on arvamusel, et Püha kiriku pikihoone ja koor võlviti üheaegselt.⁹² Mitme võlvitüübi kooseksisteerimine ei pruugi seda arvamust tingimata kummutada.⁹³

Püha kiriku interjääril peatudes ei saa mööda minna Liivi sõja aegsest suurest põlengust, mis jättis kurva pitseri kogu kiriku siseilmele. Tulekahju tagajärjel on raiddekoorist säilinud vaid kõndistunud fragmendid, mis annavad mõningaid vihjeid kunagisest rikkast vormikeelest. Siinkohal tuleb esile tõsta kooriruumi, mille rikkalik raiddekoor on silmapaistvalt hea nii kompositsioonilt kui ka töötluselt. Tules deformeerumata raidkive võib leida vaid põranda lähistelt (nt. pikihoone idaseina osaliselt säilinud sokkel) või võlvide puhul kiiru piirkonnas (võlvide roided). Hävingu jälgi on püütud kaotada paksu krohvikihi ja mördist modelleeritud detailidega, kuid endist ruumipilti taastada ei ole õnnestunud. Enamgi veel, interjäär muutus kohmakaks ja mittemidagiütlevalt ümaravormiliseks, sest paksu mördikihi said ka tules säilinud detailid.

⁹² K. Altoa, Saaremaa kirikud... , lk. 42; V. Raam, objektimärkmed 25.09.1968. RR f 20, n 1, s 113, lk 4

⁹³ Vt. J. Kilumets, Hanila kirik ja tema asend Saare-Lääne keskaegses arhitektuuris, lk. 62-69

2.3.1 Koor

Koori ja kogu kiriku pikitelje dominandiks on algselt olnud kõrge avar raidraamistuses idaaken, millele sekundeeris mõnevõrra väikesem, kuid sarnaselt avar raidraamistuses aken koori lõunaseinas. Hilisemate sajandite vältel on idaaken kinni müüritud ning tänaseks varjab seda täielikult hilisbarokne altarisein. Lõunaaken on säilinud algses suuruses, kuid põlengu tõttu on hävinenud raidraam ning tugevalt kahjustunud palendid. Teravalt eristub aga akna alaosa, mis on väga hästi säilinud – suure põlengu ajal on see olnud kinni müüritud.⁹⁴ Tänu sellele on säilinud ka fragmendid akna palendite algsest dekoorist – punase värviga on markeeritud kvaadreid ning need on maalitud otse raidkivi pinnale.

Nelinurkse põhiplaaniga koori katab kõrge kupeljas roidvõlv. Koori roide profiil on keerukas. Kõrgelt ja laialt faasitud nurkadega alusplaadilt lähtub läbi laugja rihva jässakas pirnvööt, mille lõpetuseks on lai lintjas reljeef. Võlvi kiirus ühinevad roided silinderja, nendega samas tasapinnas oleva päiskiviga. Sarnaselt roietele, toetub ka päiskivi kõrgele laiemale alusplaadile, mis kopeerib roiete alusplaadi kõrgust. Moodustub ühtne tervik, mille detailid kasvavad loomulikult üksteisest välja. Saare-Lääne piiskopkonna kirikutele omaselt ääristab koori võlvi ja kilpseina ühendusjoonel kilpkaart profileeritud raidkivist kaar, kuid lihtsa nelinurkse profiiliga kilpkaare asemel on siin kogu piirkonnas erandlikuna rihvatud kaar. Profileeritud kilpkaares ühinevad võlvikannas roidega, moodustades tervikliku kimbu, mille dominandiks jääb roie. Moodustunud kimp toetub konsoolile. Konsoolidest on kõige paremas seisukorras ruumi kirdenurgas asuv, mis arvestades kogu kooriruumi suuri põlengukahjustusi, on üllatavalt hästi säilinud. Konsooli võiks tinglikult nimetada vapikilbi kujuliseks – allsuunas aheneval paisutatud keskosaga konsoolil on esilduv ülaosa, mille küljed ja pealne on faasitud. Külgede alaosa nurgad on suunatud üles poole. Pealse üleminek roide ja kilpkarte kimbule on hävinenud ning seega puudub täielik ülevaade võlvikanna kujundusest. Ehituslikult koosnevad võlvikandade allosad kahest massiivsest kiviplokist, millest on välja raiutud konsool ning sellele toetuv profileeritud kilpkarte ja roide kimp ning üleminek külgnevatele seinapindadele. Kiviplokkide suurus ning loomulik sidusus müüriga lubavad eeldada, et võlvikandade alaosa on paika pandud müüri ehitamise ajal.

⁹⁴ Autor tänab Juhan Kilumetsa sellele detailile tähelepanu juhtimise eest.

Kooris on kolm nišši: sakramendinišš idaseinas altari põhjapoolsel küljel,⁹⁵ nišš altari joonel lõunaseinas⁹⁶ ning hiljem kinni müüritud sekundaarne nišš idaseinas altari lõunapoolsel küljel.⁹⁷

Püha kiriku sakramendinišš on tulekahjus tugevalt kannatada saanud. Loetavad on vaid hingetappide asukohad niši lõunapoolsel palendil ning uksevalts niši alaosas. Kuid vaatamata sellele võib öelda, et tegemist on Eesti keskaegsete sakramendiniššide seas erandliku näitega. Nišš on välja tahatud kolmest kiviplokist, millest üks moodustab tagaseina, teine nelinurkse süvendiga põhja ning kolmandast, massiivsest kiviplokist, on välja raiutud niši väliskülge, ümar lagi ja seinad. Niši massiivse väliskülje kujundusest on tänaseks säilinud vaid selle nelinurkne ümardatud ülanurkadega kuju. Niši põhikehandi alla on sekundaarselt raiutud kuupjas avatud esiküljega orv.⁹⁸

Lõunaseina nišš on lihtne, riskülikukujuline ning seda poolitab riuli süvend. 2009. a. avastati restaureerimistöde käigus nišš koori idaseina lõunaküljel. Ilmnes, et see on müüri raiutud millalgi kooriruumi valmimise ja Ivan Julma väesalga poolt põhjustatud suure põlengu vahel ning on arvatavalt olnud puiduga vooderdatud. Niši kinni müürimise aeg ei ole teada.⁹⁹

Kooriruumi põhjaseinas on kaks ukseava. Seinakeskel olev ühendab koori käärkambriga. Praegune riskülikukujuline ukseava ja tahveluks on uusaegsed. Algne ukseava kuju on purustuste ja hilisemate muudatuste tõttu raskesti loetav. Ümbritseva seinapinna ning säilinud plokkide põhjal võib väita, et koori põhjaseina ukseava oli ümarkaarne ning raamistatud kvaaderkividega. Uksevalts on purustustest hoolimata loetav portaali käärkambri poolsel küljel ning samas on müüris ka riivpalgiavad. Küsimusi tekitab portaali kooripoolsel küljel olev jälg hingetapist, mistõttu peab arvama, et mingil hetkel on käärkambri uks olnud ka seal pool. Koori põhjaseina teine ava asub seinä ülaosas, läänepoolse võlvikanna vahetus läheduses.¹⁰⁰ See kitsas ümarkaarne kvaaderkividest laotud ukseava avaneb trepikäiku ning kooriruumis on avause ees asunud puittaladel rõdu.¹⁰¹ Vaatamata ava raidraamistuse

⁹⁵ Sakramendiniši esiseina kõrgus 0,94 m, laius 0,5 m. Sisekõrgus 0,66 m, siselaius 0,23 m ja sügavus 0,27 m.

⁹⁶ Niši kõrgus 0,9 m, laius 0,48 m ja sügavus 0,44 m.

⁹⁷ Niši kõrgus keskmiselt 1.15 m ja laius 0,8 m.

⁹⁸ Orva kõrgus 0,19 m, laius 0,2 m, sügavus 0,25 m. Orv suleti 2009. a. koori interjööri konserveerimistöde käigus.

⁹⁹ Autor tänab Eva Mölderit info eest.

¹⁰⁰ Ukseava avati 2009. a. koori interjööri konserveerimistöde käigus.

¹⁰¹ Rõdu täielikku ulatust ei ole teada, kuid see on ulatunud vähemalt käärkambri ukseava kohale. Rõdu kõrgus olemasolevast põrandapinnast 2,75 m ja ulatus idasuunal minimaalselt 4,60 m.

purustustele võib siiski suure tõenäosusega väita, et see ei ole olnud uksega suletav, kuna puudub ukse valts. Hingetappide ja suluse piirkond on paraku nii tugevalt kahjustunud, et nende olemasolu kohta ei ole võimalik järeldusi teha. Nii ava, kui ka rõdu selle ees, kuuluvad kooriruumi ehitusaega. Ukseava kinni müürimise ning rõdu likvideerimise aeg on teadmata, kuid ukse raidraamistuse põlengust tingitud kahjustusi arvestades on see toimunud pärast suurpõlengut. Võib eeldada, et rõdu hävines hiljemalt samas, 1576. aastal Ivan Julma väesalga poolt süüdatud põlengus.

Koori põhjaseinas asuvatest rõdudest Saare-Lääne piiskopkonna kihelkonnakirikutes tänaseks andmeid veel vaid Hanila ja Karja kirikutest.¹⁰² Mõlemal juhul on rõdud ehitusaegsed. Uurijad on jõudnud seisukohale, et tegemist võiks olla orelirõdudega.¹⁰³ Tõstatub küll küsimus, kas kirikute varase ehitusaja tõttu on taoline määratlus põhjendatud.¹⁰⁴ Orelid jõudsid maakirikutesse 14. sajandil, kuid laialdasemalt hakkasid levima alles 15. sajandil ja eriti 16. sajandi esimesel poolel.¹⁰⁵ 14. sajandist on teateid ka Eesti kihelkonnakirikute orelitest. 1329. a. leedulaste rüüsteretke käigus olevat purustatud ka Helme ja Paistu orelid.¹⁰⁶ Orelite asukoht varieerus tugevalt, paiknedes peamiselt siiski pikihoones, kuid on teateid ka kooriruumi põhjaseinas asunutest.¹⁰⁷ Milliseks otstarbeks ehitati siiski juba 13. sajandil Saare-Lääne piiskopkonda koori põhjaseina rõdusid? Eelpool toodule tuginedes ei olnud need rõdud ilmselt algselt orelite tarbeks mõeldud. Siinkirjutaja jätab Püha kiriku koori põhjaseinas asunud rõdu funktsiooni küsimuse lahtiseks, kuid kaldub arvama, et oreliga ei pruukinud sel algselt seost olla.

Pärast rõdu hävinemist on kooriruumi põhjaseina käärkambri ukse kohale raiutud sisse massiivne nišš, mis tänaseks on taas kinni müüritud. Selle niši funktsioon on ebaselge. Võiks eeldada, et selle ees on paiknenud näiteks aadlirõdu vmt. Püha kiriku kooris asunud aadlirõduks võiks pidada Püha kiriku kroonikas nimetatud *kõrgeid pinke*, mis 1935. aasta

¹⁰² Sarnases positsioonis on Saare-Lääne piiskopkonnas rõdud ka Haapsalu linnuse kirikus ning Kuressaare linnuse kabelis.

¹⁰³ J. Kilumets, Hanila kirik ja tema asend..., lk. 75-76; H. Bome, K. Markus, Karja kirik – kõige väiksem „katedraal”. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 4 [14] 2005, lk. 41

¹⁰⁴ H. Bome, K. Markus, Karja kirik – kõige väiksem „katedraal”, lk. 41

¹⁰⁵ J. E. A. Kroesen, R. Steensma, The Interior of the Medieval Village Church. Louvain, Paris, Dudley MA 2004, lk. 382

¹⁰⁶ H. Lepnurm, Orelid ja orelimuusika ajaloo. Tallinn 1971, lk. 22

¹⁰⁷ J. E. A. Kroesen, R. Steensma, The Interior of the Medieval Village Church, lk. 382

remonttööde käigus lammutati.¹⁰⁸ Kuid üldnimetatud niši seotust nn. kõrgete pinkidega ei õnnestunud uuringute käigus kindlaks määrata.

Koori ühendab pikihoonega kõrge ja avar teravkaarne võidukaar. Nagu eelpool mainitud, on see piirkond tulekahjus tugevalt kahjustunud, kuid sellele vaatamata on võimalik välja tuua mõned iseloomuliku jooned. Üheks oluliseks jooneks on ava kuju, mis korreleerub akende kujuga, ning kvaaderladu. Teiseks karakterseks jooneks on võidukaare alaosas moodustuv lääneportaalilt tuttav tinglik baasitsoon, mis eendub kaldpinnalise astmena. Kivi pind on hävinenud ja seega ei ole võimalik kindlaks teha, kas pikihoone idaseina profileeritud sokkel jätkus ka võidukaare palenditel ning kooriruumis.¹⁰⁹

Mõningad fragmendid on säilinud ka kooriruumi algsest kujundusest. Akna palendite algseks dekooriks oli raidkivi pinnale punase joonega markeeritud kvaadrid. Lisaks on säilinud katke triumfikaare kujundusest. Võidukaare pind on suures osas olnud krohvitud ning seda on ilmestanud halli joonega markeeritud kvaadrid. Täiendavalt on omapärase kujundusvõttena kaare serva rõhutatud krohvimata lindiga, mis visuaalselt raamis kogu võidukaare.

Võidukaare tsoonis tõuseb põrandapind pikihoonega võrreldes astme võrra. Koori põranda vanust on raske hinnata. Erineva suuruse ja kujuga kiviplaate kasutus põrandas koos hauaplaatidega võiks viidata suhteliselt vanale põrandale, kuid keskaegse põranda kõrguse ja ehituse kohta ei anna see paraku mingit infot. Koori kirdenurgas toimunud seinalaosa konserveerimistööde käigus liigutati ka põrandaplaate ning selgus, et praeguse põranda all asub õhuke rusukiht, mille all omakorda leiti fragmente põrandaplaatidest.¹¹⁰ Kuid ei ole mingit alust pidada seda põrandapinda algseks. Lisaks tavapärasele paeplaatidele on koori põrandas kasutatud ka roheka ja punaka tooniga plaate, mis tõenäoliselt pärinevad Ölandi saarelt.¹¹¹ Roheka ja punaka tooniga Ölandi pae kasutamine on iseloomulik ka Püha kiriku pikihoone põrandas. Huvitava detailina on kooriruumi põrandas leidnud taaskasutamist Püha kiriku keskaegse ristimiskivi alusplaadi fragment.¹¹²

¹⁰⁸ Püha kiriku kroonika, lk. 56

¹⁰⁹ Pikihoone idaseina sokli profileeringust vt. täpsemalt 2.3.2

¹¹⁰ Olemasolevale põrandale eelnenu asub tänasest põrandapinnast keskmiselt 0,3 m all pool.

¹¹¹ H. Perens, Paekivi Eesti ehitistes I, lk. 81

¹¹² M. Kurisoo, Ristimise läte. Ristimiskivid keskaegsel Liivimaal. Tallinn 2009, lk. 103

2.3.2 Käärkamber ja trepikäik

Nagu eelpool mainitud, on käärkamber ehitatud kooriruumiga üheaegselt. See on lihtne ristkülikukujuline ruum, mida katab silindervõlv. Silindervõlvi kasutamine keskaegses Saare-Lääne piiskopkonnas on ootamatu ning tekib küsimus selle võimalikust sekundaarsusest. Võlvi vaatlus pealt poolt ei andnud küsimusele vastust. Enam informatsiooni selle probleemi lahendamiseks tooks käärkambri interjööri uuringud, kuid hetkel tuleb tõdeda, et silindervõlvi kuulumist algsesse kavatisse ei olnud võimalik kindlaks määrata ning võiks eeldada, et tegemist on sekundaarse kihistusega.

Käärkambri algsest kujundusest võib leida vaid üksikuid vihjeid. Sarnaselt koorile ja pikihoonele on ka siin võlv ja seinapind kaetud paksu krohvikihiga. Seda arvatavalt samadel eesmärkidel – varjata tulekahjust põhjustatud purustusi. Ruumi idaseinas asub lihtne nelinurkne aken, kuid puuduvad andmed, mis lubaks selle ava kuju alapära kohta järeldusi teha. Akna niši parempoolsel palendil on varasem tundmatu autori sondaaž, mis annab alust arvata, et niši ava on olnud kiviplokkidega ääristatud. Sarnane sondaaž on ka kooriruumi viiva ava käärkambripoolsel palendil. Käärkambrit ühendab kooriga riivpalgiga suletav uks. Nagu eelpool kirjeldatud, asus uks kooriruumi seinas ning avanes käärkambri poole. Seda on olnud võimalik sulgeda riivpalgiga, mis viitab võimalusele, et kiriku kooriruumi ja käärkambri ehitamise ajal on peetud silmas ka võimalikku refugiumi vajadust.¹¹³ Saaremaa kirikutele on suuremal või vähemal määral omistatud kaitsefunktsiooni,¹¹⁴ kuid kui suur oli tegelikult kirikute passiivne kaitsefunktsioon, kasutamine varjupaigana, pole teada. Erandlikult on teated Püha kiriku varjupaigana kasutamisest Ivan Julma väesalga rüüsteretke ajal 1576. aastal.¹¹⁵ Kindlalt suletud uks, mille taha varjunud inimesi moskoviit püüdis kätte saada, võiks olla põhjus, miks käärkambri uks ja selle vahetu ümbrus on nii tugevalt kahjustunud, et käärkambri ukse portaaligi on raske taastada.

Samas seinas kooriruumi viiva ukseavaga asub uksega ristkülikukujuline nišš, mille vanuse ja algse kujunduse kohta pole hetkel mingeid andmeid. Praegune põrandapind on kahe astme võrra koorist madalam, kuid taaskord puuduvad vihjed algsele lahendusele. Praegune saetud paeplaatidest põrand pärineb 20. sajandi lõpukümnenditest. Ruumi lääneseinas on ukseava,

¹¹³ A. Tuulse, Die Kirche zu Karja und Wehrkirchen Saaremaas, lk. 48, A. Tuulse, Försvarskyrkorna i Estland. – Fornvännen 1945, lk. 230.

¹¹⁴ Kirikute kaitsefunktsiooni küsimuse toob päevakorda Armin Tuulse (vt. eelmine viide) ning seda teemat arendavad edasi erinevates publikatsioonides Villem Raam ja Kaur Alttoa.

¹¹⁵ M. Körber, Oesel einst und jetzt. Bd. II. Arensburg 1899, lk. 248

mis viis algselt vaid trepikäiku, kuid tänasel päeval 19. sajandi lõpus sisse raiutud ukse kaudu ka kirikuaeda.

Astmelise laega trepikäik algab käärkambri lääneseinas ning suundub lõuna poole. Koori müürini jõudes keerab see idasuunas. Pöörangul moodustub väike trepimade, mille vahetus läheduses asub koori avanenud ukseava. Iselaadne on aga pöörangu nurk, mis erineb kirikute trepikäikude tavapärasest müürilaost. Püha kirikus on trepikäigu pöörangu sisenurk vormistatud peenelt tahutud kvaadritest moel, mida oleme harjunud nägema kirikute nurgakettide juures. Järgmine trepimade asub mõnevõrra üleval pool, käärkambri teisele korrusele viiva tugevaid põlengukahjustusi kandva ukseava ees. Vahemik koori avanevast ukseavast kuni käärkambri teisele korrusele viiva trepimademeni on kogu kiriku üks tugevamalt tules kahjustunud piirkondi. Müüripinnad on ühtlaselt tules punakaks värvunud ning kohtab ka ümaraks murenenud kivi. Trepikäik on toiminud lõõrina, mille allosas kees tulemõll. Sellele viitab ka trepikäigu ülaosa, kus tulekahju märgid puuduvad. Trepikäik lõpeb müüri idaosas trepimademega võlvidele viiva ava ees.

Käärkambri teisel korrusel on selgelt loetavad kaks ehitusjärku. Kõigepealt valmis pultkatusega ühekorruseline ehitis. Algne ruum on käärkambri teisel korrusel tänaseni hästi loetav. Selgesti eristub müüripinnast algne viilujoon ning ka konsolid, millele toetus katus, on siiani alles. Katusealust ühendab trepikäiguga algkavatisse kuuluv massiivsetest kvaaderkividest ukseava. Taaskord tuleb tõdeda, et palju informatsiooni on põlengu tõttu kadunud. Seetõttu ei ole võimalik öelda, kas sellel aval on olnud uks. Algsesse ruumipilti kuulusid ka lihtsad ristkülikukujulised valgusavad mõlemas viilus.

Järgmises ehitusetapis kõrgendatakse käärkambri müüre ja katus viiakse kokku kooriruumi katusega. Lisatakse lihtsad ristkülikukujulised valgusavad põhja- ja idaseina. Selles ehitusjärgus lisandub käärkambri teisele korrusele kaks omapärast detaili. Sarnaselt Karja ja Kaarma kirikutele saab ka Püha kirik kamina, mis ehitatakse käärkambri teise korruse loodenurka. Teise ehitusetappi kuulub ka kirdenurka ehitatud panipaik. See on omapärase ehitusega ning ei meenuta kuigivõrd tavapäraselt kirikus leiduvaid nišše. See kulgeb pikisuunal müüripaksuses ning avaneb ruumi väikese nelinurkse suudmega.

2.3.3 Pikihoone

Sarnaselt eelpool kirjeldatule on ka kahevõlvikulise pikihoone siseilmes domineerimas tulekahju põhjustatud kahjustused – hambuline võidukaar, profiili ja paljuski ka vormi kaotanud võlvi roided, deformeerunud eendtoed.

Nagu eelnevalt on korduvalt mainitud, erineb praegune pikihoone koori ehituse ajal paika pandud algsetest plaanidest – mingil põhjusel on müüripaksust silmatorkavalt suurendatud ning laiendatud on ka pikihoonet, kuigi selle muudatusega ei ole juurde võidetud ruumi osakaal märkimisväärne. Ainsana on need ümberkorraldused loetavad pikihoone idaseinas, mis on vaatamata purustustele väga informatiivne. Selle ahasseina mõlemas nurgas on ebamäärase kujuga müürijupid. Need on kooriruumi ehitusega valminud pikihoone pikiseina fragmendid, mis annavad algselt planeeritud pikihoone laiuse. Siinkohal kerkib küsimus, miks ei jätkatud pikihoone ehitust ette antud tööjoonelt? Lisaks esteetiliselt halvasti mõjuvatele müüriköntidele, mis on äärmises vastuolus kooriruumi esteetikaga, tekkis seeläbi juurde ka ehituslikke küsimusi. Ilmekaks näiteks on pikihoone idaseina võlvikanna tsoon. Algselt on planeeritud, et sarnaselt kooriruumile toetuvad ka pikihoone võlvid konsoolidele, millest koori ehituse ajal on paika pandud pikihoone idaseinas asuvad konsoolid. Paika oli pandud ka algne idaseina profileeritud kilpkaar, mis toetus konsooli võidukaarepoolsele nurgale. Konsoolide kujundus on tänaseks praktiliselt hävinenud. Selles mängivad oma osa nii pikihoone ehitanud meisterkond, kes pidi kohandama olemasolevat substantsi uutesse oludesse ning purustas konsoolide siseküljed, kui ka moskoviidi põhjustatud suurpõleng, mille tagajärjel on kivi pealispind paljuski hävinenud. Kui põhjapoolse konsooli pealispind on täielikult hävinenud, siis lõunapoolse puhul, mis paraku jääb küll suures osas rõdu varju, on säilinud veidi selle alaosa. Tolle põhjal võiks järeldada, et konsool oli mitmetahuline püramiid ning kujunduselt kaheosaline – põhikehandi moodustas suurem püramiid, mis pidi kandma võlvikanda ning sellele välisküljele lisandus libamisi väikesem, mis kandis võidukaare profileeritud kilpkaart. Rohkem ei ole nende fragmentide puhul võimalik järeldada. Algselt planeeritud pikihoone idaseina kujundusse kuulus ka omapärane, meie keskaegses kirikuarhitektuuris erandlik detail – kahel pool võidukaart rikkaliku profileeringuga soklikivid. Nagu eelpool mainitud ei ole soklitsooni raidprofiili ulatust võidukaare siseküljele ning kooriruumi võimalik kindlaks teha. Samas on ilmne, et pikihoone ahasseinas on profileeritud soklitsooni ulatus olnud ühe kivi jagu (ligikaudu 0,45 m, algset mõõtu ei ole

purustuste tõttu võimalik välja selgitada) ning võib eeldada, et tsoon profileeringust müürini oli mõeldud kõrvalaltarite asukohaks. Kõrvalaltareid on olnud Püha kirikus vähemalt kaks.¹¹⁶

Pikihoone laiendamisel tekkis meisterkonnale ka probleem, et olemasolev idaseina kilpkaar on uutes oludes kasutu. Uue sobiva kilpkaare saamiseks laoti olemasolevale kaarele kõrgendus, millele paigutati uus kilpkaar, mis sobis pikiseintega. Uus võlvi kandesüsteem otsustati lahendada erinevalt algselt planeeritust ning konsoolide asemel ehitati võlvide raskust kandma eendtoed.

Kahevõlvikulist pikihoonet katavad roidvõlvivid, mida ühendab lai profilleringuta võõndkaar. Roideprofiil on loetav vaid läänepoolses võlvikus, kus näeme klassikalist pirnvööti. Selle põhjal võiks esialgu eeldada, et pikihoone idavõlviku roidevorm oli sama. Päiskividest võib olla säilinud idavõlvikus asuv, kuid praegu on see paksu krohvikihi all, mistõttu ei ole selle lähem kirjeldamine võimalik. Läänevõlviku päiskivi on hävinenud. Sarnaselt koorile on ka pikihoonel profileeritud kilpkaared, kuid uhke nõgusvormiga detaili asemel leiame siin tavapärase nelinurkse ristlõikega kaareprofiili. Pikihoone võlvivid toetuvad eendtugedele, mille talumitsoonid on rängalt purustatud. Teatav info on siiski säilinud ning seega on mõningal määral võimalik taastada algne võlvi toendsüsteemi kujundus. Pikihoone idaseinas olid müüriköntide tõttu eendtugede ehitamine raskendatud. Selle asemel, et lammutada interjööris tähelepanuväärselt silma riivavad müürijupid, jäeti need oma ebamäärasel kujul alles ning eendtoed toetati müürile. Eendtoed on lihtsa nelinurkse läbilõikega ning rihvatud nurkadega. Talumitsoon on idaseina mõlema eendtoe puhul tugevalt kahjustunud, kuid pikihoone raidkivide iseloomuliku paigutuse tõttu, kus raiutud pind jookseb sügavale müüri, on võimalik rekonstrueerida selle lihtne kuubitaoline rihvatud allosaga kuju.

Pikihoone lääneseina eendtugede talumitsoon on täielikult hävinenud. Eendtugedest on säilinud vaid alaosa fragmente, millest võib järeldada, et need olid nelinurkse läbilõikega ning toetusid lihtsale kuupja kehandi ning rihvatud ülaosaga baasile. Nende lihtsate vormide foonil on üllatuslikult külluslikult kujundatud võõndkaare eendtoed. Paraku tuleb taas tõdeda, et

¹¹⁶ Püha kiriku keskaegsete altarite arvu mitmetimõistmise põhjuseks on visitatsiooniprotokollki tekst, mis ei anna üheselt mõistetavat vastust: *Item 3 altaria myt pallenwol bokleth vnd 2 int middell.* (E. Blumfeld, Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastast 1519-1522 – Ajalooline Ajakiri 1933 I, lk 54). Tiina Kala hinnangul oli Püha kirikus kõrgaltari kõrval neli kõrvalaltarit (vt. T. Kala, Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Haapsalu 2004, lk. 31). Anu Mänd mainis vestluses autoriga, et kõrgaltari kõrval oli Püha kirikus pigem kaks kõrvalaltarit (vt. ka A. Mänd, Kirikute hõbevara. Altaririistad keskaegsel Liivimaal. Eesti kirikute sisustus I. Tallinn 2008, lk. 186).

enamus dekoorist on hävinenud, kuid seinapinna vahetus läheduses on säilinud mõningad fragmendid. Sarnasel teistele pikihoone selle ehitusjärgu raidkividele jookseb kivide raiddekoor sügavale seinasse. Seda mõlema vööndkaare eendtoe baasi ja talumi puhul. Et selline raidkivide paigutus on levinud kogu kõnealusel ehitusjärgus, tekib küsimus raidkivide võimalikust algsest päritolust. Kuid välistada ei saa ka inimlikku faktorit ehk siis kogu pikihoone ehitusel tehtud totaalset mõõtmisviga. Kuid pöördugem tagasi vööndkaare eendtugede raiddekoori juurde. Baasid on olnud kõrged ristkülikukujulise läbilõikega. Ülaservas on olnud laugja rihva ning mõikaga profileering. Vööndkaare eendtoe talumid on kujunduses olnud kaheosalised – ülaosas sirge ümarvöödi ja rihvaga lihtne profileering ning selle all Püha kirikule ootamatult skulpturaalne dekoor. Säilinud fragmentide põhjal võib väita, et algselt on talumeid katnud madalreljeefsed figuurid ja taimed. Lõunatalumilt leiame peene piha ja võimsa rinnakuga lõvifiguuri, mille lakka markeerivad looklevad süvendatud jooned. Lõvi pea on paraku hävinenud. Ilmekaks näiteks eelkirjeldatud segadusest raidkividega on lõvi tagakeha, mis kaob seinasse. Selle ulatust ei ole konserveerimistöõde käigus kontrollitud, kuna kivi on tulekahjust põhjustatuna kihistunud ning vajab enne edasisi uuringuid kinnitamist. Vööndkaare eendtoe põhjatalumilt leiame tamme lehe. Kahjuks on need fragmendid ainsad, mis talumite skulpturaalsest dekoorist alles on. Paraku on seda liiga vähe, et teha mingeid järeldusi ikonograafilisest programmist.

Pikihoone lääneõlviku põhjaseinas asub segmentkaarne nišš (laius 1,25 m, kõrgus 0,9 m, sügavus 0,8 m), mille põhi on olnud vooderdatud laudadega. Seda nišši võib pidada ülestõusmispühade liturgias kasutatavaks Kristuse hauaks. Saksa ja Skandinaavia traditsiooni kohaselt asus Kristuse haud just pikihoone lääneosa põhjaseinas.¹¹⁷ See detaili ei ole Saare-Lääne piiskopkonnas erandlik ning piiskopkonnasisene traditsioon lähtub ilmselt Haapsalu toomkirikust.¹¹⁸

Pikihoone praegune põrand sarnaneb koori põrandale – erineva suuruse ja kujuga kiviplaate on põrandas kasutatud koos hauaplaatidega. Sarnaselt on ka lisaks tavapärasele paeplaatidele kasutatud roheka ja punaka tooniga tõenäoliselt Ölandi pae¹¹⁹ plaate. Võib arvata, et koori ja pikihoone põrandad on ehitatud samal ajal. Erinev on pikihoone keskne pikitelg, mis on kaetud korrapärase rombjaalt paigutatud nelinurksete plaatidega. See on selgelt ülejäänud

¹¹⁷ J. E. A. Kroesen, *The Sepulchrum Domini Through the Ages*. Leuven 2000, lk. 60-61

¹¹⁸ V. Raam, *Ridala Maarja-Magdaleena kirik*. – *Ars estoniae medii aevi grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo*. Tallinn 1995, lk. 20

¹¹⁹ H. Perens, *Paekivi Eesti ehitistes I*, lk. 81

põranda suhtes hilisem ehitusjärk ning pärineb 1865. aastast.¹²⁰ Sarnaselt koorile, leiti ka pikihoones praegusele eelnenud põrand, mis koosneb erineva suurusega plaatidest ning plaadikatketest.¹²¹ Põrand on eksponeeritud põhjaportaali ees. Sarnaselt koori vanemale põrandale ei ole ka pikihoone puhul võimalik öelda, kas tegemist on algse põranda tasapinnaga või on sellele eelnenud veel midagi. Küsimusi tekitab põhjaportaalist idasuunal leitud aste seina alaosas. Tänapäevane põrand katab selle, kuid juba sellele eelnenud tasapinna puhul oli seina aste ruumis loetav. Samas, tegemist ei ole millegi erakordsega. Ka naabruses asuva Kaarma kiriku koori idaseina puhul võib näha sarnast praktikat.

2.3.4 Völvipealne

Algselt pääses völvidele vaid läbi käärkambris algava trepikäigu. Trepikäigust völvidele viivat ava raamivad vaid neli massiivset hoolikalt tahatud kiviplokki. Sarnaselt, nelja-viie tahatud kiviplokiga, on lahendatud ka koori ida- ja lääneviilu avad. Kolmest avast ei ole olnud suletav vaid trepikäigust völvidepealsele viiv. Viilude avad on mõlemad riivpalgiga suletavad.¹²² Lisaks on pikihoone völvidele viiva ukseava piidas säilinud hingetapid.

Sekundaarsena on torni kolmandalt korruselt sisse raiutud ava pikihoone völvipealsele pääsuks. Tegemist on väga rohmaka viimistlemata avaga. Kuna torni korrused ei korreleeru pikihoone völvipealsega, siis pääseb pikihoonest torni selle ava kaudu vaid redeli abil.

Völvipealsel ahenevad koori viilud astmeliselt ning jätkuvad seinapaksusest 0,4 m õhemana e. 1 m paksuselt. Pikihoone lääneviil aheneb 0,6 m.

Völvipealsel on hästi jälgitav nii koori kui ka pikihoone völvide ehitus. Koori völv on kõrgete völvikandadega ja domikaalvölvile iseloomuliku kõrge tõusuga. Völvikannad on laotud kontsentriliste ringidena, kuid taoline ladu piirdub vaid völvikandadega ning ülejäänud ehitus järgib ristroidvölvile omast ladu. Koori völv on aegade jooksul tugevalt parandatud, eriti lõunasiilu. Koori völv eripäraks on kilpkarte kohal asuv horisontaalne vöö. See on iseseisev ladu, mille vastu toetub völv. Pikihoone völvide ehitus on üldjoontes sarnane koori völvile, kuid erineb sellest detailides. Silmapaistvaim erinevus on horisontaalse vöö puudumine.

¹²⁰ R. Reinard (koost.), Saaremaa praostkond sõnas ja pildis, lk. 97

¹²¹ Olemasoleva põranda tasapinnast keskmiselt 0,15 m all pool

¹²² Idaviilu riivpalgi aukudes on säilinud ka voorderuseks kasutatud puit.

Lisaks on erinev ka ladu ning võlvi tõus.¹²³ Siinkohal võiks eeldada, et koor ja pikihoone on võlvitud erineval ajal.

2.3.5 Torn

Kui koori ja pikihoone interjööris ei saa mööda põlengu jälgedest, siis torn on jäänud suures osas tules puutumata. Alumistel korrustel on säilinud üllatavalt palju ehitusaegset puitu – tellingumaterjalist vahelagede taladeni välja. Üheks selle põhjuseks võiks loomulikult olla eeldus, et läänetorn on põlengujärgne,¹²⁴ kuid samas ei ole tulekahujälgede puudumine piisavaks dateeringu aluseks, kuna tule asukohast ja kirikusisesest õhu liikumise suundadest tingituna ei pruukinud tuli sinna jõudagi. See teema leiab lähemat käsitlemist järgmises peatükis.

Püha kiriku läänetorni ehitusel ei mõeldud pelgalt kellade asukohale. Sellest annab märku juba torni põhjafassaadil asuv korsten.¹²⁵ Torni on algselt pääsenud vaid tornialusest eeskojast. Eeskoda katab kivist võlv, mille põhjapoolses küljes asub luuk kõrgematele korrustele pääsemiseks. Algselt ei ole olnud võlvi avaga seotud statsionaarset treppi. Sellele viitab ava all seina ääres asuv kivipink, mida trepi olemasolu korral ei oleks saanud kasutada. Sarnane pink asub ka eeskoja lõunaseinas.

Torni esimesel korrusel on jälgitav eespool kirjeldatud pikihoone läänefassaadi nišš.¹²⁶ Torni põhjaseinas asub umbes 2 m kõrgusel segmentkaarse kergenduskaarega ristkülikukujuline puitvooderdusega nišš. Vahetult selle kohal ning umbes meetri võrra nišist allpool asuvad seina mõlemas nurgas väikesed talaaugud, millele sekundeerivad sarnased augud torni lõunaseinas. Tegemist on ehitusaegsete aukudega, mis sarnaselt 1,5 m rütmiga jooksevad ka ülemistel korrustel. Nii mõneski sellises augus on veel säilinud puitu. Võib arvata, et siinpuhul on tegemist torni ehitusaegsete tellingute talaaukudega.¹²⁷ Seda korrust valgustab kitsas ristkülikukujuline ava lääneseinas. Esimest korrust eraldab teisest puidust vahelagi, mille talad on torni ehitusaegsed.

¹²³ Autor tänab Juhan Kilumetsa abi eest.

¹²⁴ V. Raam, Püha kirik, lk. 79. Vt. viide nr. 50.

¹²⁵ vt. alapeatükk 2.2.1.4 Torn

¹²⁶ vt. alapeatükk 2.2.1.3 Pikihoone

¹²⁷ Säilinud tellingumaterjal on koorimata, mis keskaegse ehitustava kohaselt on tavapärane (J. Fitchen, *The Construction of Gothic Cathedrals. A Study of Medieval Vault Erection*. Chicago, London 1992, lk. 272).

Teist korrust võiks nimetada torni peakorruseks. Seda valgustavad kaks valgusava lääne- ja lõunaseinas. Ruumi loodenurgas asub müüripaksusesse ehitatud kamin, mille lõõr kulgeb pikalt müüris ning lõpeb korstnaga torni neljandal korrusel. Kamina kõrval põhjaseinas asub eelmiselt korruselt tuttav segmentkaarse kergenduskaarega ristkülikukujuline nišš, mis on allpoololevaga sarnane nii kujus kui ka mõõtudes.¹²⁸ See paikneb eelmisest mõnevõrra madalamal ning on kergesti ligipääsetavas kasutuskõrguses. Ruumi lõunaseinas on müüris aste, millelt algab torni kolmandale korrusele viiv kivitrepp. Trepp kulgeb torni lääneseinas ning on alaosas teisele korrusele avatud, üleval pool jookseb müüripaksuses. Korruseid eraldab puidust vahelagi, millel toendsüsteem on taaskord ehitusaegsest puidust.

Kolmandale korrusele viiv trepikäik on napilt 0,6 m lai ning selle lagi on vooderdatud kiviplaatidega, kuid trepikäigu ülaosas asendub see puitlaega. Ülesse jõudes pöörab trepikäik põhjaseina ning edasi pääseb vaid läbi erakordselt madala (1 m) ukseava. Säilinud on ukse üks lengidest, lävepakk ja sillus. Trepikäigu poolsel küljel asub uksevalts. Eelpool kirjeldatud erakordselt kitsas ruum aheneb ukseavast läbi jõudes veelgi. Müüripaksusesse moodustub madal 0,85 m x 0,95 m põrandapinnaga ruum, millest pääseb torni kolmanda korruse ruumi läbi madala (1,28) massiivse raidpiida- ja sillusega ukseava. Torni kolmas korrus on eelnevatest ruumidest väikesem ning nii jätkub see kuni torni tipuni. Alates selle korruse ülaosast võib märgata tulekahjust põhjustatud kivi kahjustusi. Tendentsiks, mida kõrgemale, seda tugevamad kahjustused. Et Püha kiriku tornikiiver on teadaolevalt vähemalt kaks korda põlenud (vt. alapeatükk 2.2.1.4), siis lisaks kivist kehandi kahjustustele puudub torni ülaosas ka allpool reeglina alles olev ehitusaegne puit. Torni viiendal korrusel asuvad pikihoone lääneviilul asunud viilutorni konsoolid ning nende all massiivne kivist rist (vt. alapeatükk 2.2.1.3). Viimasel e. kuuendal korrusel asub kellade ruum. Torni igal küljel on avarad ümarkaarsed kellaluugid, millest avaneb suurepärase vaade ümbritsevale maastikule – linnulennult 3 km kaugusel asuvale rannikule ning ka Kuressaare linnusele.

¹²⁸ Niši laius 0,9 m, kõrgus 0,4 m ja sügavus 0,6 m.

3. Ehituslugu¹²⁹

Senistes käsitlustes on Püha kiriku rajamist vaadeldud Saaremaa keskaegsete kirikute üldise tekkeloo kontekstis – esimene ehitusjärg on 13. sajandi teisel poolel, mil ehitatakse käärkambriga kooriruum¹³⁰ või pelgalt käärkamber millele hiljem lisandub koor,¹³¹ teine ehitusjärg on 14. sajandi teisel poolel, mil lisandub pikihoone.¹³² Massiivse läänetorni ehitus on dateeritud ajajärku ca. 1500,¹³³ kuid ka nii hiliseks kui ca. 1603.¹³⁴ Selle magistritöö valmimiseks tehtud objektuuringud ning 2007. aastal alanud Püha kiriku interjööri restaureerimistööd on aga toonud päevavalgele detaile, mis seavad Püha kiriku ehitusloo mõnevõrra teistsugusesse valgusse.

3.1 Ehitusetapid

Püha kiriku kujunemislugu on mitmekihiline ning seetõttu vaadeldgem enne erinevate ehituetappide iseloomustamist kiriku arengulugu üldisemalt. Lõpliku kuju sai kirik vähemalt kolme ehitusetapi käigus. Villem Raami kohaselt valmis kõigepealt võlvitud käärkamber ning koor, millele mõnevõrra hiljem lisandus pikihoone idasein koos võidukaarega ning arvatavalt ka käärkambri teise korruse ehitus.¹³⁵ Algne koor oli Raami seisukohtade kohaselt mõnevõrra madalam tänasest ning seda kattis puitlagi.¹³⁶ Koori ehitusele järgnes puidust pikihoone püstitamine, mis sadakond aastat hiljem asendati kiviehitisega. Kõige hilisem ehitusosa on läänetorn.¹³⁷ Kaur Alttoa arvates algas Püha kiriku ehitus käärkambri ja koori põhjaseinast, millele üsna pea järgnes koori ning käärkambri teise korruse ehitamine. Ka Alttoa on seisukohal, et esialgu oli koor mõnevõrra madalam praegusest, ning ta nõustub Raamiga selle

¹²⁹ Selle peatüki teemat on kokkuvõtvalt käsitletud: K. Tooming, Püha kiriku ehitusloo ajalistest piiridest, lk. 61-68. Autor kasutab seda teksti edaspidi viitamata magistritöö koosseisus.

¹³⁰ V. Raam, Püha kirik, lk. 78;

¹³¹ K. Alttoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 817

¹³² V. Raam, Püha kirik, lk. 79, vt ka K. Alttoa, Saaremaa kirikud..., lk. 42, K. Alttoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 818

¹³³ Vt. viide nr. 50 ja V. Raam, Sakraalehitised, ühiskondlikud hooned ja elamud, lk. 65; K. Alttoa, Saaremaa kirikud..., lk. 42; K. Alttoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 819

¹³⁴ V. Raam, Püha kirik, lk. 79; K. Kodres, Kirikuarhitektuur Eestis 16.-18. sajandil. – Eesti kunsti ajalugu 2. Tallinn 2005, lk. 299

¹³⁵ V. Raam, Püha kirik, lk. 78

¹³⁶ Op. cit., 79, V. Raam objektimärkmed 28.08.1975

¹³⁷ V. Raam, Püha kirik, lk. 79

võimaliku puitlaega katmise ning puitpikihoone ehitamise osas.¹³⁸ Mõnevõrra hiljem lisandus kivist pikihoone ning koori ja pikihoone üheaegne võlvimine.¹³⁹ Viimasena valmis läänetorn.¹⁴⁰ Magistritöö autor on seisukohal, et kiriku ehitust alustati koori ja käärkambri ehitusega, millega samaaegselt ehitati ka pikihoone idasein. Erinevalt eelnevatest uurijatest paigutab siinkirjutaja koori ehitamise ja võlvimise ühte ehitusjärku. Koorist ja käärkambri mõnevõrra hilisem on pikihoone ehitus ning praeguse kuju saab kirik kolmandas etapis, mil lisandub läänetorn. Järgnevalt vaadeldakse lähemalt nn. madalama kooriruumi ning koori ja käärkambri erinevate ehitusetappide problemaatikat.

Peatugem esmalt nn. madalama koori küsimusel. Koori lõunaseina ülaosas, akna teravkaarsest tipust kõrgemal, jookseb müüris kontraforsi kaldpinnalisest veeliistust nurgakvaadriteni selgelt eristatav joon, mis nurgakvaadrite piirkonnas vormub väikeseks tagasiasteks. Villem Raam ja Kaur Alttoa on seda pidanud erinevate ehitusjärgude kokkupuutepunktiks, mis markeerib algse madalama koori ning pikihoone idaseina valmimist. Selle teooria üheks toetuspunktiks peetakse algselt planeeritud pikihoone kontraforsi kohal asuvat kaldpinnalist detaili, mida nimetatakse algselt planeeritud pikihoone räästa karniisiks.¹⁴¹ Magistritöö autor interpreteerib seda sõlme erinevalt ning peab ülalnimetatud astet müüritööde käigus väljapoole kasvanud seinaga korrigeerimiseks. Selleks annab alust müüri lae käekiri, mis ülalpool seda joont ei erine allpool olevast ning ka ida- ja põhjaseinas ei ole märgata erinevate ehitusjärgude jälgi. Seda arvamust toetab ka koori põhjaseinas asuva trepikäigu katkestuste ja lisandusteta kulgemine seinaga lõpuni. Ka pole müüris võimalik täheldada kinnimüüritud algset võlvidele viivat ava või mõnda muud detaili, mis viitaks müüride kõrgendamisele. Madalama kooriruumi puhul tekitab küsimusi ka akende kõrgus – akende teravkaarsest tipust müüri harjani jääks napp meeter. Taolistes oludes sündiv räästajoon asuks vahetult aknaava kohal, mis oleks Saaremaa keskaegses sakraalarhitektuuris seninägematu ehitusvõte. Tähelepanuta ei saa jätta ka koori võlvikandade allosa, mis nn. madala koori puhul peaks siiski juba oma positsioonis olema. Nagu eelnevas peatükis kirjeldatud, koosnevad võlvikandade allosad kahest massiivsest kiviplokist ning nende suurus ning loomulik sidusus müüri näitab, et need on paika pandud müüri ehitamise ajal.¹⁴² Võlvikandades paika pandu viidi võlvimisega

¹³⁸ K. Alttoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 817

¹³⁹ Op. cit., lk. 818

¹⁴⁰ Op. cit., lk. 819

¹⁴¹ V. Raam objektimärkmed 28.08.1975, RR f 20, n 1, s 113, l 6; K. Alttoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 817. Juhan Kilumets on seda detaili omavahelises vestluses nimetanud ka võimalikuks kooriruumi esimese ehitusjärgu viilu alguskiviks.

¹⁴² Vt. alapeatükk 2.3.1 Koor

ka lõpule. Koori ja pikihoone võlvide erinev ehitus lubab eeldada, et see ei toimunud ühes etapis pikihoone valmimise järgselt.¹⁴³ Koori võlvijad olid ka selle ehitajad.

Autor möönab, et algselt planeeritud pikihoone kontraforsi kohal asuv raiddetail tekitab mitmeid küsimusi, kuid paraku ei ühtegi vastust. Seetõttu nimetab siinkirjutaja seda tinglikult veeliistuks.

Kuid kui eelpool kirjeldatud aste siiski markeerib koori erinevaid ehitusjärke, siis ei Raam ega ka Alttoa anna vastust küsimusele, millal toimub koori müüride ehitus olemasoleva kõrguseni. Võiks ju arvata, et see sai toimuda pikihoone ehituse ajal, kuid nende kahe hooneosa materjalikasutus on kardinaalselt erinev, mis ei luba neid paigutada ühe meisterkonna tööde hulka.

Järgnevalt peatugem väitel, mille kohaselt koor ja käärkamber on ehitatud üheaegselt, mitte kahes erinevas ehitusjärgus.¹⁴⁴ Keskaegset sakraalarhitektuuri käsitlevas kirjanduses võib kohata väidet, mille kohaselt kirikute ehitamist alustati tavaliselt koorist, kui pealtari asukohast, mille kiirest valmimisest oldi huvitatud.¹⁴⁵ Tegelikult võis aga olukord kujuneda mõneti teistsuguseks. Kui Eestis on mõningate kirikute puhul pakutud, et käärkamber võis eelneeda koori ja pikihoone ehitusele,¹⁴⁶ siis Skandinaaviamaades on erinevad uuringud näidanud, et kivist käärkambri ehitust võidi alustada puukiriku juurde kas siis kivist kiriku esimese ehitusetapina või hooneosana puukiriku kõrvale.¹⁴⁷ Selline praktika ei olnud võõras ka Eestis.¹⁴⁸

¹⁴³ Vt. alapeatükk 2.3.4 Võlvipealne

¹⁴⁴ Käärkambri ja kooriruumi erinevate ehitusjärkude kohta vt. K. Alttoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 817

¹⁴⁵ Vt. D. Conrad, Kirchenbau im Mittelalter, lk. 45

¹⁴⁶ Vt. J. Mäll, Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13.-14. Jahrhundert. – Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of Baltic Sea Area 1100-1400. Acta Visbyensia XI. Västermik 1998, lk. 163, K. Alttoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 807, 817

¹⁴⁷ Vt. A. Tuulse, Träkyrkor med stensakristia. – Fornvännen 1951, lk. 159 jj, A. C. Bonnier, Kyrkorna berättar. Upplands Kyrkor 1250-1350. – Upplands Fornminnesförenings tidskrift 51. Uppsala 1987, lk. 55 jj, M. Hiekkanen, The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. – Suomen Muinasmuistoyhdistyksen aikakauskirja / Finska fornminnesföreningens tidskrift 101. Helsinki 1994, lk. 31 jj

¹⁴⁸ Eestis ei ole teostatud kirikute süstemaatilisi ehitusarheoloogilisi uuringuid ning seetõttu võib puukirikute eksisteerimist paljuski vaid eeldada (vt. ka A. Tuulse, Träkyrkor med stensakristia. – Fornvännen 1951, lk. 177). Erandina võib välja tuua Jõelähtme kiriku, kus Villu Kadaka teostatud ehitusarheoloogilised uuringud näitasid, et olemasoleva pikihoone ehitusele eelnes käärkambri ehitus arvatavalt puidust hoone kõrvale. (V. Kadakas, New data on building history of Jõelähtme church. – Baltic Journal of Art History [ilmumas]) Näitena puukiriku juurde kivist käärkambri ehitamisest võib tuua ka Piritä kloostri. 1417. aastal teatas ordumeister Sifrid Lander von Spanheim Tallinna raele, et Piritä kloostri ehitusel on talle esitatud palve lubada kloostri väärisasjade tulekindlaks hoidmiseks ehitada kivist käärkamber (O. Liiv, Piritä kloostri kroonika. – Piritä klooster.

Pöördugem pärast seda väikest ekskurssi tagasi Püha kiriku koori ja käärkambri ehitusetappide küsimuse juurde. Nagu eespool näidatud, ei ole mingit põhjust eeldada, et kiriku koor ja käärkamber peavad olema ehitatud üheaegselt või peaks koor eelnema käärkambri. Kaur Altoa kohaselt on Püha kiriku ehitust alustatud Kaarma kirikuga sarnase mudeli järgi, millele vastavalt on esmalt ehitatud käärkamber ning selle valmides jätkatud koori ehitusega.¹⁴⁹ Sarnase joonena toob Altoa ära ka mõlema kiriku käärkambri soklikivi faasitud lõpetuse, mis Pühas koori ehitusega jätkamisel muutub rihvatuks.¹⁵⁰ Kaur Altoa mõttekäigu, mille kohaselt koorile eelnes käärkambri ehitus, keskseks teguriks näib olevat soklikivi profiil. Magistritöö autor ei julge sellele detailile nii suurt tähtsust omistada, kuna soklikivi profiili muutus toimub koori kirde nurgakivil, mille nurk ja põhjapoolne külg on vormistatud faasituna, kuid idakülg juba nõgusa rihvaga. Kas siinpuhul on tegemist töö järsu katkemisega või faasitud pinna hilisema rihvamisega, pole võimalik kindlaks teha.¹⁵¹ Seetõttu loobub siinkirjutaja selle detaili kasutamisest oma väite tõestamisel ning toetub teistele arhitektuursetele detailidele, mis said sellisena sündida vaid koori ja käärkambrit koos ehitades.

Esmalt tuletagem meelde, et käärkamber oli algselt ühekorruseline ehitus, mille pultkatus toetus kooriruumi põhjaseinal konsoolidele. Katuse konsoolide kõrgus eeldab, et nende paigaldamise ajaks oli kooriruumi põhjasein suures osas välja ehitatud ning paika oli pandud ka eelpool kirjeldatud koori võlvikandade massiivsed allosad. Seega oli käärkambri pultkatuse konsoolide paigaldamise ajaks pandud alus koor võlvimiseks.

Järgmiseks vaadeldavaks detailiks on algselt planeeritava pikihoone idaseina põhjakülje tugipiilar, mis on kõrgunud ühekorruselise käärkambri katuse kohal, kuid hilisemate juurdeehituste tõttu asub see praeguse käärkambri katuse all. Siinkohal on tegemist dekoratiivse kontraforsiga, mis moodustab paari pikihoone lõunaküljel asuvaga. Tugipiilar järgib ühekorruselise käärkambri katuse viilu joont ning annab sellega ka mõningast infot käärkambri teise korruse ehitamise kohta. Siit järeldub, et käärkambri teine korrus on ehitatud pärast koori valmimist, kuid kui sobitada seda mõnda teadaolevasse ehitusjärku, siis võiks

Birgittaklosteret vid Tallinn 1436-1936. Pirita [Tallinn] 1936, lk. 27). Puidust kiriku olemasolu käärkambri lääneküljel leidis kinnitust arheoloogilistel väljakaevamistel (V. Raam, J. Tamm, Pirita klooster. Ehitus- ja uurimislugu. Tallinn 2005, lk. 29).

¹⁴⁹ K. Altoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 817

¹⁵⁰ Ibidem

¹⁵¹ Autor kaldub siiski toetama töö katkemise varianti, kuna hilisema rihvamise puhul võiks eeldada, et profiili muudetakse kivi kogu külje ulatuses, mida siinpuhul tehtud ei ole.

seada siduda läänetorni ehitusega, kuna pikihoone materjalikasutus erineb kardinaalselt käärkambri omast, mis ei luba neid paigutada sama meisterkonna tööde hulka.

Sellesse nimekirja sobitub ka trepikäigu pöörangu sisenurk, mis erandlikuna on laotud kvaaderkividest. Tavapäraselt ei ole trepikäikude ehitamisel raidkive kasutatud.¹⁵² Püha kiriku puhul ei ole otsest vastust, miks kasutati kallist raidkivi niivõrd teisejärgulises positsioonis. Võib vaid oletada, et koori ehitusel ohtralt tarvitatud kvaadrite tagavara oli vajaminevast suurem ning need lihtsalt jäid üle.

3.2 Koor ja käärkamber

3.2.1 Koor ja käärkamber ning Böömi meisterkond¹⁵³

Püha kiriku ehituslooline sasipundar hakkab hargnema märkimisväärselt heatasemeliselt ehitatud koorist. Materjalikasutuses torkab siinkohal teravalt silma rohke raidkivi kasutamine. Välisilmelt sarnaneb Püha kiriku kooriruum naabruses asuvate kvaaderlaos ehitatud Kuressaare linnusele ning Valjala kiriku koorilõpmikule. Villem Raam on Kuressaare-Valjala meisterkonda käsitlevas artiklis „Valjala kiriku koorilõpmiku ajalise määrangust ja Kuressaare piiskopilinnuse meisterkonnast” maininud tahunud välisküljega müürikividest ehitatud Püha kiriku koori, kuid välistab selle suguluse käsitletavate hoonetega.¹⁵⁴ Kuigi Püha kiriku puhul pole tegemist kvaaderlaos ehitisega, on range kivirea järgimine ja tahunud esiküljega müürikivide kasutamine, ning seeläbi kvaaderlaole sarnase pinna loomine, taotluslik. Et kõik kolm nimetatud hoonet asuvad üksteisele väga lähedal, siis poleks Böömi meisterkonna impulsside kandumises Püha kiriku ehitusse midagi imekspandavat. Püha kiriku seost Böömi meisterkonnaga mainib esmakordselt Kaur Altoa, kes viitab seoses

¹⁵² Raiddetalle võib siiski kohata sekundaarses kasutus ehituskivina, seda ka Püha kiriku puhul. Trepikäigu pöörangul on seina müüritud kaks raidkivi, mida võiks pidada võlvi roidekivideks. Kivi profiiliks on mõigas, millel jookseb lint. See detail sarnaneb kiriku võlvimisel kasutatud roide profiilile, kuid ei vasta otseselt ühelegi kirikus leitud raidkivile. Nende kivide interpreteerimine on keeruline. Ühelt poolt võiks neid vaadelda olemasoleva kiriku ehitamisele eelnenud hoone detailidena, kuid teisalt on sarnasus kiriku ehitusel kasutatud profiilidele erakordselt suur. Seda enam, et pülvõõt või ka lindi ja mõika kombinatsioon on keskaegse Saare-Lääne piiskopkonna arhitektuuris erandlik nähtus.

¹⁵³ Teesi Böömi meisterkonnast Kuressaares ja Valjalas tõi kasutusse Villem Raam (Raam, V. Valjala kiriku koorilõpmiku ajalise määrangust..., lk. 233–263) ning seda on edasi arendanud Kersti Markus (Markus, K. Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil, lk. 4–25). Seda aktsepteerib oma töödes ka Kaur Altoa (Altoa, K. Saaremaa kirikud, lk. 19–24; Altoa, K. Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur. – Saaremaa. 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn, 2007, lk. 803–820). Ka magistratöö autor toetub samale kontseptsioonile. Peab siiski mõnna, et tingituna Böömimaa eeskujude laialdasest levikust keskaegses Euroopas, ei pruugi meisterkonna päritolu määratlemine olla üheselt selge, kuid see küsimus vajab eraldiseisvat uurimustööd.

¹⁵⁴ Raam, V. Valjala kiriku koorilõpmiku ajalise määrangust..., lk. 236.

võidukaareseina sokli profiiliga Kuressaare–Valjala meisterkonnalt pärinevatele impulssidele,¹⁵⁵ kuid siinkohal peab mainima, et ta ei käsitle Püha kiriku ehitust ülalmainitud meisterkonna tööde kontekstis¹⁵⁶ ning võidukaareseina sokli profiili ilmumist Püha kirikusse seostab ta pigem kiriku võlvimisega 14. s. lõpukümnenditel.¹⁵⁷ Kuid Püha kiriku kooriruumis leidub detaile, mille põhjal julgeb magistritöö autor siduda kiriku ehituse alguse Saaremaal tegutsenud Böömimaalt pärineva meisterkonna või selle üksikute liikmetega, kes lisaks koori ning käärkambri ehitamisele pidi lõpule viima kogu kiriku ehituse.

Sellisele väitele annavad alust mitmed detailid. Väliselt kõige silmatorkavam ühtne joon on erakordselt hea müüritöö, millele sekundeerib hoone range geometria. Püha kiriku koori eksterjööris näeme eranditult tahutud kiviplokkidest müüri. Teravakaarsed aknad koori ida- ja lõunaseinas on korrapärased. Aknaavad on peenelt töödeldud kantkiviga raamistatud ning lõikuvad järsult müüri. Iseloomulikuna on aknalaud lai ja järsk. Et akende raidraamid on tänaseks suures osas hävinenud, siis puudub siinkohal võimalus analoogide leidmiseks. Kuid kui võrrelda akende teostust ning kuju, siis ainsaks paralleeliks on Valjala kiriku koorilõpmiku aknad.¹⁵⁸ Kuid olulisem veel kui akende kuju, on lõunaakna detail, mis viitab üheselt Valjala kiriku koorilõpmiku ehitanud meisterkonnale. See on selle meisterkonna kiviraidurile iseloomulik tehniline võtte aknapalendite ja nurgaliidete monoliitseks sidumiseks, kus ühest suurest kiviplokist on välja raiutud aknapalend, piit, alusraam ning sarnaselt on ühest plokist raiutud ka aknalaua ja –palendi ühendkivid. Siinpuhul peab märkima, et kirjeldatud töövõtte vajab head paekivi, millest saab raiuda suuri plokkke. Samas on see siiski piisavalt spetsiifiline töövõtte, mis sobiva kiviga Saaremaal laialdasemat kasutust ei leidnud. Seega on küsimus siiski teatud meisterkonna kiviraidurite tehnilises võttes, mille eelduseks on sobiva paekivi ja väga heade oskustega meistri olemasolu. Massiivsetest kiviplokkidest liideteta komplekssete detailide välja raiumine on koori ehitanud meisterkonna eripära ning seda kohtab kõikjal kooriruumis.

Lisaks eelpool nimetatule tuleb pikemalt peatuda raidkivide profiilidel ning arhitektuursetel detailidel. Böömi meisterkonna käekirjas on omaseks raidprofiilide range geometria. Iseloomulik on süvariiv ning tihe profileering. Nii Kuressaares kui ka Valjalas kohtame

¹⁵⁵ Alttoa, K. Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 817

¹⁵⁶ Op. cit., lk. 817-818

¹⁵⁷ Op. cit., lk. 818

¹⁵⁸ Ka Villem Raam näeb koori akende paralleelina Valjala kiriku koorilõpmiku aknaid (V. Raam, objektimärkmed 28.08.1975, V. Raam, Püha kirik, lk. 79), kuid ka Karja kiriku aknaid (V. Raam, Püha kirik, lk. 79). Siinkohal peab mainima, et Karja kiku aknalaua ehitus erineb Valjala ja Püha analoogidest.

Böömi meisterkonna töödes sarnast suundumust – algselt prevaleerib nõgusvorm ning mõnevõrra hiljem hakkab enam kohtama pirnvöoti ning ümarvormi laiemalt. Sarnast tendentsi saab jälgida ka Püha kiriku kooriruumi puhul. Nagu ülalpool mainitud, on akende raidraamid hävinenud,¹⁵⁹ kuid välisperimeetril jooksev sokliaste ning kooriruumi kilpkaare profiil¹⁶⁰ on rihvatud. Ümarvormi kohtab esmalt võidukaareseina soklikivil, kus ümarvöödi ja rihva vaheldumine moodustab S-kujulise profiili. Kooriruumi võlvimise ajaks on see vorm muutunud domineerivaks. Siinkohal on hea jälgida Böömi meisterkonna raidprofiilide arengut rõhutatud nõgusvormist lopsaka ümarvormini. Kui Kuressaare linnuses jääb vormikeel vaatamata ümarvormi sissetulekule ristikäigus valdavalt nõgusaks, siis Valjala kiriku koorilõpmiku roideprofiil annab tunnistust ümarvormi prevaleerimisest.¹⁶¹ Lõplik lopsakus saavutatakse siiski alles Püha kiriku kooriruumis. Koori roideprofiili võiks ju vaadelda kui Kuressaare piiskopilinnuse kapiitlisaali ja ristikäigu ning Valjala koorilõpmiku roideprofiilide lihtsustatumat varianti, kus eksisteerivad kõik eelpoolnimetatud roideprofiilide olulisemad detailid (faasitud nurkadega alusplaadilt läbi laugja rihva lähtuv pirnvööt, laiemal alusplaadil roietega sama tasapinnas olev silinderjas päiskivi), kuid kas ei peaks seda suundumust lihtsustumise asemel nimetama hoopis ümardumiseks? Seda seetõttu, et vaatamata vormi teisenemisele ei toimu raidkivide kujunduses ja töötuses kvalitatiivset muutust. Koori roided ja päiskivi, kuid eriti konsolid, on teostatud Böömi meisterkonnale kohaselt märkimisväärselt kõrgetasemeliselt. Siinkohal peab mainima, et Saare-Lääne piiskopkonna kirikute võlvi toendsüsteemid on valdavalt lahendatud eendtugedega. Konsoolidele toetuvat süsteemi kohtab Böömi meisterkonnaga seotud tööde kõrval veel vaid mõnel juhul.

Müüri ning raidprofiilide kõrval vaadeldagem ka paari arhitektuurset detaili, mille analooge kohtab kas Kuressaare piiskopilinnuses või Valjala kiriku koorilõpmikus. Püha kiriku pikihoone algse idaseina nurkades, tugipiilarite kohal asuvate veeliistude kuju ja teostuse puhul on paralleeliks Valjala kiriku koorilõpmikku horisontaalselt liigendavad veeliistude vööd.

¹⁵⁹ Kuressaare piiskopilinnuse ning Valjala kiriku koorilõpmiku akende raidraamide kujunduse puhul on iseloomulik erakordselt lai rihv.

¹⁶⁰ Saaremaa keskaegses sakraalarhitektuuris on profileeritud kilpkaarte esinemine iseloomulik, kuid seda detaili ei kohta ei Valjala kiriku koorilõpmikus ega ka Kuressaare piiskopilinnuses. Magistritöö autori arvamuse kohaselt ei välista profileeritud kilpkaarte olemasolu Püha kiriku kooris seotust Böömi meisterkonnaga, kuna selle meisterkonna käekiri prevaleerib kogu kooriruumis. Küll saab tõstatada küsimuse meisterkonna tuumiku osalemisest Püha kiriku ehitustöödel ja ka tööde teostamise ajast (st. küsimus meisterkonna hilisematest töödest).

¹⁶¹ Böömi meisterkonna käekirja muutumist nõgusavormilisest ümaravormiliseks käsitleb Kuressaare linnuse ning Valjala kiriku koorilõpmiku võrdluses Kersti Markus (K. Markus, Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil, lk. 6jj).

Püha kirikus leiab erinevatel ehitusetappidel kasutust iseloomulik detail, mida algselt kohtame võidukaare ning hiljem ka mõlema lääneportaali puhul – palendite alaosas moodustub tinglik baasitsoon, mis eendub ava sisekülgedel kaldpinnalise astmena. Üldjuhul on see tuttav kui detail hiliskeskajase Tallinna meisterkonna portaalikujundusest. Kuid algimpulsiks on Kuressaare piiskopilinnuse värav,¹⁶² kus esmakordselt ilmub portaalikujundusse eelpool kirjeldatud aste. Palendite sisekülgede jalamil eenduv aste ei ole vaid portaalikujunduse detail. Seda võtet on meisterkond laiemalt kasutanud ning lisaks linnuse väravale võib seda kohata ka Valjala kiriku koorilõpmiku lõunaseinas asuva (iste)niši raamistusel, kus esineb märgatavalt detailsemas kompositsioonis. Seal lisandub tiheda profileeringuga ava siseküljele eenduvale astmele raidraam, mis loob illusiooni nõgusalt aheneva aluse suhtes risti keeratud piidast (piidal on kolmnurkne ristlõige). Otsest vastet sellisele vormile Kuressaare piiskopilinnuses leida ei ole. Küll aga võib Valjala koorilõpmiku niši kompositsiooni detaile ära tunda kolmnurkse ristlõikega fiaalides kabeli nišside raamistuses ning faasitud nurkadega piilaril pidurefektoriumis, kus piilari faasitud nurk toetub baasile läbi Valjalast tuttava nõgusa detaili.

Meisterkonnale iseloomulik on ka Püha kiriku sakramendiniši ehitus. Kahjuks on täielikult hävinenud niši kujundus, kuid vaatamata sellele on niši ehitus piisavalt spetsiifiline, et seda siduda Kuressaares ja Valjalas tegutsenud meisterkonnaga. Nagu eelpool kirjeldatud, koosneb sakramendinišš kolmest kiviplotist, millest üks moodustab tagaseina, teine põhja ning kolmandast on välja raiutud niši väliskülg, ümar lagi ja seinad. Kuressaare linnuse kabeli sakramendiniši ehitus on analoogne – massiivsest kiviplotist on välja raiutud väliskülg, ümar lagi ja seinad. Eraldiseisev on tagaseina plaat.

Lähtuvalt eelnevast detailide võrdlusest võib väita, et Püha kiriku ehitust alustanud meistrid kuulusid Kuressaares ja Valjalas tegutsenud Böömi meisterkonda. Kuid on veel üks väike pisiasi, mis räägib Kuressaare piiskopilinnuse, Valjala kiriku koorilõpmiku ja Püha kiriku kooriruumi samale Böömimaa meisterkonnale atribueerimise kasuks. Püha kiriku kooriruumi nurgakvaadritel, Valjala kiriku koorilõpmiku kvaadritel ja ka Kuressaare linnuse peakorruse

¹⁶² Böömi meisterkonna mõju hilisemale Tallinna meisterkonnale on põhjalikult käsitletud Villem Raam (V. Raam, K voprosu ob arhitekturnõh kontaktah meždu Tallinom i ostrovom Saaremaa v srednie veka, lk. 14jj).

portaalil kohtab sama meistrimärki.¹⁶³ On tõenäoline, et signatuurina kasutas hundikonksu e. *Wolfsangel*'it üks ja sama kiviraidur, kes töötas kõigil kolmel käsitlust leidnud hoone ehitusplatsil. Või toimus kõik veelgi lihtsamalt. Kõigi kolme hoone puhul on ehituseks kasutatud Kaarma dolomiiti.¹⁶⁴ Nii on väga tõenäoline, et kiviraidurid valmistasid Kaarma kivimurru juures asuvas töökojas ette raidkive kõigi kolme hoone tarbeks.

3.2.2 Böömi meisterkonna Saaremaal viibimise ajalised piirid¹⁶⁵

Böömi meisterkonna Saaremaal viibimise ajaks peetakse laiemalt 14. sajandi teist poolt. Dateerimisel domineerib Villem Raami poolt käibesse toodud teooria, mille kohaselt valmisisid Kuressaare piiskopilinnuse peakorrus ning Valjala kiriku koorilõpmik ligikaudu üheaegselt 14. sajandi kolmandal veerandil ehk siis 1360. aastatel.¹⁶⁶ Selle kontseptsiooni keskmes asub piiskop Konrad II (1363–1374) poolt paavstile 31. juulil 1363. aastal Avignoni saadetud supliik, milles palutakse keskmise prebendendi asemel suurt prebendendi piiskopi kaplanile¹⁶⁷ Petrus de Waldele, kellele kuulus Valjala kihelkonnakirik ning kes on neofüütide apostaaasia ajal armetult rüüstatud kirikut oma omandist taasehitanud ja uuendanud.¹⁶⁸ Villem Raam tõlgendab sõnapaari „taasehitanud ja uuendanud” (*reedificavit et reformavit*),¹⁶⁹ kui Jüriöö ülestõusu tagajärgede likvideerimist, mille käigus valmis ka uus polügonaalne koorilõpmik, kuna algne ümarapsiid oli rahutuste käigus tugevalt kannatada saanud.¹⁷⁰ Ta leiab, et tööd

¹⁶³ Autor tänab Kaur Altkoos Kuressaare piiskopilinnuse meistrimärgi asukoha info eest. Kuressaare linnuse meistrimärke vaata ka H. Seuberlich, *Das Schloss zu Arensburg. – Jahrbuch für Bildende Kunst in den Ostseeprovinzen* 1907. Riga 1907, lk. 92

¹⁶⁴ H. Perens, *Paekivi Eesti ehitistes I*, lk. 20-21

¹⁶⁵ Selles magistritöös käsitletakse Böömi meisterkonna tegevust seoses ehitustöödega Kuressaares, Valjalas ja Pühas, kuigi mõningaid detaile meisterkonna töökojast kohtab ka teistes Saaremaa kirikutes ning Põhja -Eestis. Böömi meisterkonna tööde hulka on arvatud Padise kloostri keldrikabeli keskiilar ning üldisemalt on ka ruumikompositsioonis nähtud selle meisterkonna kätt (V. Raam, *Valjala kiriku koorilõpmiku ajalised määrangust...*, lk. 258). Vastuolu keskiilari ning võlvide teostuse vahel on seletatud erinevate ehitusjärgude ja meisterkondadega (K. Markus, *Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil*, lk. 10). Hiljuti on Kaur Altkoos esitanud seisukoha, mille kohaselt võiks Padise kloostri kabeli keskiilar olla sekundaarses kasutuses (K. Altkoos, *Padise kloostri arhitektuur. Uurimise hetkeseis ja probleemid. – Keskaja küla. Ettekannete kataloog. Padise 2009*, lk. 23).

¹⁶⁶ V. Raam, *Valjala kiriku koorilõpmiku ajalised määrangust...*, lk. 240; vt. ka K. Altkoos, *Das Konventhaus in Estland. – Castella Maris Baltici I. Stockholm 1993*, lk. 13-14; K. Aluve, *Kuressaare linnus. – Eesti arhitektuur 2. Tallinn 1996*, lk. 46

¹⁶⁷ Villem Raam on Petrus de Waldelet nimetanud küll Valjala kiriku kapellaaniks e. kaplaniks. See küsimus leiab käsitlemist allpool.

¹⁶⁸ A. Motzki, *Livonica aus den Supplikenregistern von Avignon (1342 Okt. 11 – 1366 Mai 9). – Mitteilung aus der livländischen Geschichte (1837-1939)*, Bd 21. Riga 1921, lk. 155; V. Raam, *Valjala kiriku koorilõpmiku ajalised määrangust...*, lk. 238

¹⁶⁹ A. Motzki, *Livonica aus den Supplikenregistern...*, lk. 155

¹⁷⁰ Villem Raam leiab, et võitlus kirikus oli äge ning ulatus ka võlvipealsele, kuna Valjala oli aktiivseks sõjaliseks kaitseks kohandatud kirik, kus sakslased ülestõusu ajal varju leidsid (V. Raam, *Valjala kiriku koorilõpmiku ajalised määrangust...*, lk. 238-239)

pidid olema lõpetatud 1363. aastaks, mil piiskop palub Petrus de Waldelele suurt prebendi, mida Raam tõlgendab tasuna teenete eest Valjala kiriku taastamisel ning uue koorilõpmiku ehitamise organiseerimisel.¹⁷¹ Siit lähtuvalt annab ta ka Kuressaare piiskopilinnuse põhiosa lõpetamise daatumiks 1360.–1365. aastad, sest pole põhjust arvata, et piiskopilinnuse ehitamisele asuti pärast Valjala kiriku koorilõpmiku valmimist.¹⁷² Ülalpool toodud supliiki on maininud ka Evald Blumfeldt, kes nimetab seda seoses Valjala kiriku preestri ja ülesehitustööde mainimisega¹⁷³ ning Armin Tuulse, kes seostab Valjala kiriku juures toimunud pelgalt müüri parandustöödega.¹⁷⁴

Siinkohal kerkib küsimus, mis töid võis Petrus de Waldele teha oma kulu ja kirjadega Valjala kiriku juures pärast Jüriöö ülestõusu? Supliik ei nimeta otseselt ühtegi konkreetset ehitustööd ning seetõttu on selle üldsõnalise lausekatke puhul pearõhk tõlgendamisel. Kihelkonnakirikutes toimuvate ehitus- ja remonttööde organiseerimine oli koguduse vaimuliku ülesandeks ning selleks kasutati ka korralisi sissetulekuid.¹⁷⁵ Siinkohal tuleb mainida, et reeglina ei kasutanud vaimulikud selleks oma isiklike sissetulekuid nagu supliigis toodud, vaid erinevaid kiriku sissetulekuid.¹⁷⁶ Kuid supliik mainib Petrus de Waldele enda omandit. Kas selleks võis olla nimetatud keskmine prebend? Kuid kas sellest saadavad tulud olid piisavad asendamaks olemasolevat koorilõpmikku oma ajastu moodsaima arhitektuuri näitega, mille teostajaks oli väga heatasemeline tollaegselt arhitektuurset suunda loovast keskusest pärinev meisterkond? On teada, et Saare-Lääne piiskopkonna prebendid olid võrreldes naabruses asuvatega üllatavalt väikesed. Tõnis Lukas toob välja Saare-Lääne ja Tartu piiskopkonna suure prebendi võrdluse, mille kohaselt andis Saare-Lääne piiskopkonna prebend Tartuga võrreldes tulu keskmiselt neli korda vähem.¹⁷⁷ Petrus de Waldele võis ehitustöödeks kasutada oma vara üldisemalt, kui vaid mainitud keskmine prebend. Samas ei ole teada, kas kogu Valjala kiriku „taasehitamine ja uuendamine” on toimunud vaid ülalnimetatud vaimuliku omandist või on olnud ka teisi finantseerimisallikaid. Ka selles küsimuses on piiskop Konrad olnud väga üldsõnaline.

¹⁷¹ V. Raam, Valjala kiriku koorilõpmiku ajalisest määrangust..., lk. 240

¹⁷² Op. cit., lk. 240

¹⁷³ E. Blumfeldt, Valjala. – Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1934, lk. 774

¹⁷⁴ A. Tuulse, Die Kirche zu Karja und Wehrkirchen Saaremaas, lk. 48-49

¹⁷⁵ I. Leimus, Kui palju maksis kirik Liivimaal? – Sõnasse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel. Tallinn 2009, lk. 127

¹⁷⁶ Autor tänab Tiina Kala informatsiooni eest.

¹⁷⁷ Tartu piiskopkonnas tõi suur prebend tulu keskmiselt 20 marka, Saare-Lääne piiskopkonnas aga 4-6 marka (T. Lukas, Saare-Lääne piiskopkonna toomhärрад 1228-1563. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Haapsalu 2004, lk. 57)

Teisalt tekib küsimus, kui palju suutsid mässumeelsed saarlased üldse kirikut lõhkuda? Piiskop Konrad alustab oma supliiki vägagi tumedates toonides, mainides, et ta asub maailma lõpus neofüütide ja skismaatikute keskel,¹⁷⁸ kes apostaasia ajal on Valjala kirikut armutult rüüstanud.¹⁷⁹ Kiriku seisukorrast ei anna ta paavstile midagi rohkemat teada, mistõttu on väga raske määrata purustuste ulatust ja iseloomu. On loogiline, et sellisel puhul saavad esmajoones kannatada portaalid. See tendents on Valjala kirikus ka selgelt jälgitav. Eelnevates uuringutes on välja toodud, et rüüstamine oli nii ulatuslik, et tekitas suurt kahju ka poolümarapsiidile ning selles nähakse ühte põhjust, miks pakilised remonttööd tipnesid suurejoonelise polügonaalise koorilõpmiku ehitusega.¹⁸⁰ Pole kahtlust, et koori ja apsiidis olevat peaaltarit võidi rüüstata, kuid kas tõesti asuti ka müüre lammutama? Kõnealuse supliigi abil ei ole võimalik teada saada, mis tegelikult toimus Valjala kirikus Jüriöö ülestõusu ajal ja kas toimunu oli põhjuseks, miks Valjala kiriku vana poolümarapsiid asendati polügonaalise koorilõpmikuga. Üldsõnaline viide neofüütide apostaasia ajal armutult rüüstatud kirikust ning selle taasehitamisest ja uuendamisest ei anna magistritöö autori arvates võimalust tõlgenduseks, mille kohaselt Jüriöö ülestõusu ajal sakslaste redupaigaks olnud Valjala kirikus toimus suurem taplus ning lõhkumine, millele koheselt järgnesid suurejoonelised ümberehitustööd kohaliku vaimuliku eestvedamisel ja sponsoreerimisel, mis valmisid enne piiskop Konradi poolt 31. juulil 1363. aastal paavstile saadetud supliiki.¹⁸¹ Seda põhjusel, et puuduvad otsesed allikalised viited, mis kirjeldaksid juhtunut suurema täpsusega kui kõnealune supliik. Peab tõdema, et Vana-Liivimaa keskaegsete kirikute ehituslugude praktiliselt olematute allikaliste teadete foonil on suur kiusatus seda üldsõnalist märkust laiemalt tõlgendada, kuid piiskop Konradi napp kirjeldus ei anna siiski piisavat alust dateerimaks Valjala kiriku koorilõpmiku ja kaudselt ka Kuressaare piiskopilinnuse põhiosa valmimist 1360. aastatesse. Samas ei ole mingit alust väita, et Petrus de Waldele eestvedamisel ei oleks võinud Valjala kiriku juures sel ajal mingeid pakilisi ehitus- või parandustöid toimuda.

¹⁷⁸ ...*Conradus episcopus Osilien. in finibus mundi situs inter neophitos et scismaticos...* (A. Motzki, *Livonica aus den Supplikenregistern...*, lk. 155)

¹⁷⁹ ...*quam tempore apostasie neophitorum illarum partium miserabiliter destructam...* (ibidem)

¹⁸⁰ Villem Raam eeldab, et interjööri purustused olid ulatuslikud ja see võis olla üheks põhjuseks, miks otsustati uue koorilõpmiku kasuks (V. Raam, *Valjala kiriku koorilõpmiku ajalisest määrangust...*, lk. 239). Kaur Alttoa arvates sai portaalide kõrval enam kannatada apsiid (K. Alttoa, *Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur*, lk. 817).

¹⁸¹ V. Raam, *Valjala kiriku koorilõpmiku ajalisest määrangust...*, lk. 238-239

Allikaline baas Böömi meisterkonna Saaremaal viibimise dateerimiseks on olematu, kuid arhitektuursete detailide võrdlus lubab mõningast ajalist määratlemist. Selle meisterkonna käekirja põhjaliku stiilikriitilise analüüsi annab Kersti Markus.¹⁸² Sellest jäeldub, et Kuressaare piiskopilinnuse ja Valjala kiriku koorilõpmiku akende raidraamide detailid lubavad paigutada meisterkonna Böömimaal 14. sajandi 30.–40. aastatel tsistertslaste ehituskunstis levinud suundumuste foonile.¹⁸³ Lisaks toob Markus välja püüdi lisandumise tsistertslaste traditsioonile koos Arras' Mathiase saabumisega Praha Püha Vituse katedraali ehitusmeistriks aastal 1344.¹⁸⁴ Seega võiks Saaremaal tegutsenud Böömi meisterkonna tuleku dateerida kõige varasemalt 1340. aastatesse. Sellise dateerimise puhul tekib tahes-tahtmata küsimus, kuidas sobib see siinsesse ajaloolisesse konteksti. Teadaolevalt toimus aastatel 1343–1345 saarlaste massiline ülestõus ning Bartholomäus Hoeneke poolt kirja pandud „Liivimaa noorema riimkroonika” kohaselt olid saarlased lõhkunud ordule kuulunud Põide linnuse ning olid oma maa peremehed kuni 1345. aastani, mil jäadi sakslaste suurele ühendväele alla.¹⁸⁵ Jüriöö ülestõusuga seotud Saaremaa rahutuste puhul räägitakse peamiselt ordu aladel juhtunust, kuigi sündmuste verine finaali leiab aset Karja lähistel piiskopi maal. Kuressaare piiskopilinnust ega selle rüüstamist mainitud ei ole. Kui Kuressaare piiskopilinnuse ehitamine oligi alanud mõned aastad enne suurt ülestõusu,¹⁸⁶ siis ehitustöodes pidi seetõttu toimuma paari aastane seisak. Seega jääb böömimaalaste saabumine Jüriöö ülestõusu järgsesse perioodi. Kuid järgmise kümnendi algus tõi taaskord võimaluse tööde mõneajaliseks katkemiseks. 1350. aastate alguseks jõudis Põhja-Euroopasse suur katkulaine, mis piirkonniti hävitas kuni kolmandiku elanikkonnast.¹⁸⁷ Kas ja kui palju see Eestit puudutas, pole teada. Oleks naiivne arvata, et meie alad jäid katkust täiesti puutumata. Kuid seda ei saa ka andmete puudusel välistada, kuna näiteks suurem osa toonasest Böömi kuningriigist pääses katkust.¹⁸⁸ Seega võiks meisterkonna saabumise lükata isegi 1350. aastate keskpaika.

¹⁸² K. Markus, Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil, lk. 10-14

¹⁸³ Op.cit., lk. 11-12. Kaur Altoa tõmbab paralleeli Praha raekoja, kus mõningate ruumide võlvikujundus on sarnane Kuressaare piiskopilinnuses nähtuga (K. Altoa, Saaremaa keskaegsed linnused. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn 2007, lk. 822).

¹⁸⁴ K. Markus, Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil, lk. 12

¹⁸⁵ B. Hoeneke, Liivimaa noorem riimkroonika 1315-1348. Tallinn 1960, lk. 88-93

¹⁸⁶ Kaur Altoa seostab Kuressaare piiskopilinnuse ehituse algust piiskop Jakobiga (1322-1338) (K. Altoa, Saaremaa keskaegsed linnused, lk. 822).

¹⁸⁷ G. Holmes (koost.), The Oxford Illustrated History of Medieval Europe. Oxford 2001, lk. 326

¹⁸⁸ Ibidem

Kui Böömi meisterkond tuli Saaremaale pärast 1340.–1350. aastate keskpaika, siis milline võiks olla nende sealviibimise viimane ajaline piir? Kersti Markuse stiilikriitiline analüüs näitab, et vastust Böömi meisterkonna lahkumise ajale tuleks otsida Prahast Peter Parleri juhitud Püha Vituse katedraali meisterkonna töödest.¹⁸⁹ Esimeseks pidepunktiks on tõenäoliselt 1367 valminud katedraali lõunaeeskoda ehk nn. Kuldsed väravad, mille kolmnurkse ristlõikega, baldahhiiniga liigendatud ning punglillikuga lõppevad seinapiilarid on analoogsed Kuressaare piiskopilinnuse kabeli sakramendinišše ümbritsevale raidraamile. Sarnast motiivi kohtab Prahast ka Karli silla torni fassaadil, kus kolmnurkse põhiplaani fiaale ühendab krabidega kolmnurkne raidraam. See kujundus on väga sarnane Kuressaare piiskopilinnuse kabeli suure niši kujundusele. Seega pidi Böömi meisterkond viibima Saaremaal veel 1370. aastatel, kui ülalnimetatud detailid laiemalt levima hakkasid.¹⁹⁰

Ajaloolisesse konteksti sobivad 1370. aastad hästi. 14. sajandi keskpaigast kuni aastani 1374 valitsesid Saare-Lääne piiskopkonda Hermann II de Osenbrügge (1338–1362) ja Konrad II (1363–1374), kes mõlemad olid eelnevalt olnud toomkapiitli liikmed ning järgisid piiskopkonna senist poliitilist joont.¹⁹¹ Murrang toimus järgmise piiskopiga, kelleks paavst määras vaatamata toomkapiitli vastuseisule Heinrich III (1374–1381).¹⁹² Peatselt pärast piiskopi ametisse astumist lahvatas tõsine tüli, mille põhjuseks oli piiskopi otsus rahahädade leevendamiseks toomkapiitli nõusolekuta piiskopkonna valduseid müüa. Siinkohal jääb selgusetuks, kas rahahädas oli piiskop ise või kogu piiskopkond.¹⁹³ Piiskopi ja toomkapiitli omavahelised suhted halvenesid veelgi ning piiskop vangistati kapiitli poolt ja viidi Kuressaarde vangipõlve.¹⁹⁴ Sündmused tipnesid 1381. aastal, kui piiskop Heinrich segastel asjaoludel linnuses surma sai. Selle sündmusega seoses on ka Kuressaare piiskopilinnust esmakordselt ürikuliselt mainitud.¹⁹⁵

Kuressaare piiskopilinnuse ja Püha kiriku puhul on ilmne, et meisterkond on lahkunud järsult ning seetõttu on ehitustööd pooleli jäänud. Võib eeldada, et taolises poliitilises olustikus ei olnud piiskopil huvi jätkata eelnevalt alanud ehitustöid. Seda enam, kui piiskopil (või koguni

¹⁸⁹ K. Markus, Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil, lk. 13

¹⁹⁰ Op. cit., lk. 13-14

¹⁹¹ Op. cit., lk. 15

¹⁹² Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud 1228-1474. Prosopograafiline uurimus. Bakalaureusetöö. Tallinn 2001, lk. 15

¹⁹³ E. Tarvel, Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572, lk. 100; H. Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud..., lk. 15

¹⁹⁴ E. Tarvel, Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572, lk. 100

¹⁹⁵ Op. cit., lk. 101

piiskopkonnal) olid rahalised probleemid. Meisterkonna lahkumist võikski seostada piiskop Heinrichi probleemiderohke valitsusajaga.¹⁹⁶

Ülaltoodut kokku võttes võiks Böömi meisterkonna Saaremaal viibimise aeg jääda kolmekümneaastasest ajavahemikku alates 1340.–1350. aastatest kuni 1370. aastateni. Kui pikalt meisterkond siinmail siiski viibis, jääb teadmata. Ehitamine oli keskajal oma iseloomult aeganõudev protsess ning seega ei ole pikk ehitusperiood tavatu. Suure keskaegse kiriku ehitusel on 10 kuni 20 aastat lühike ehitusperiood. Enamasti kestsid suured ehitustööd kauem.¹⁹⁷ Kuressaare piiskopilinnuse mastaapidega hoone ehitustööde kestvuse hindamine allikaliste andmeteta on väga raske. Meie laiuskraadidel peab arvestama, et lubimördi eripärast tingituna said müüritööd ühel hooajal kesta keskmiselt vaid maist septembri-oktoobrini,¹⁹⁸ mil öökülmade tulek lõpetas välitööd. Lisaks sellele peab arvestama, et lubimördi karboniseerumine on pikaajaline protsess, mistõttu suurte müürimasside ladumine ühel hooajal on võimatu, kuna tahkumata mördiga müür võib kergelt laiali vajuda. Müüriladumise kiirendamiseks kasutati müürides puidust armatuuri, kuid kas seda tehnilist võtet kasutasid ka böömlased, pole teada. Kaarma kiriku koori seinas olev armatuur tõestab, et Saaremaal on selline praktika juba 13. sajandi keskel kasutusel olnud.

3.2.3 Saare-Lääne piiskopkonna sidemed Böömimaaga 14. sajandil

14. sajandi Saare-Lääne piiskopkonna sidemetest Böömimaaga on eelnevates käsitlustes kajastamist leidnud kaks vaimulikku, kes teadaolevatel andmetel pärinevad sellest piirkonnast: Riia peapiiskop Friedrich Pernstein (1304–1341)¹⁹⁹ ning Saare-Lääne piiskopkonna toomkapiitli kanoonik Jacobus Jacobi,²⁰⁰ kes määrati sellesse ametisse paavsti

¹⁹⁶ Ka Kersti Markus on pakkunud meisterkonna lahkumise ajaks piiskop Heinrichi valitsusaega (K. Markus, Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil, lk. 24)

¹⁹⁷ D. Conrad, Kirchenbau im Mittelalter, lk. 45

¹⁹⁸ Siinkohal tugineb autor tänapäeval kehtivatele lubimördiga töötamise põhimõtetele. Euroopa keskaegsete kirikute ehitust puudutavate arveraamatute andmetel on suvine hooaeg alanud veebruaris-märtsis ning lõppenud oktoobris-novembris. Prahast pärinevate andmete kohaselt algas sealne suvine hooaeg aprilli lõpus või mai alguses ning kestis oktoobri keskpaigani (G. Binding, Baubetrieb im Mittelalter, lk. 137-140).

¹⁹⁹ L. Arbusow, Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Mitau 1904, lk. 132; Böömimaa päritoluga Riia peapiiskopile juhib tähelepanu Kersti Markus (K. Markus, Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil, lk. 14-15).

²⁰⁰ A. Motzki, Livonica aus den Supplikenregistern..., lk. 123; esmakordselt on Jacobus Jacobit maininud Villem Raam (V. Raam, Valjala kiriku koorilõpmiku ajalise määrangust..., lk. 259). Tõnis Lukase koostatud Saare-Lääne piiskopkonna toomhärade nimekirjas teda mingil põhjusel ei kohta (T. Lukas, Saare-Lääne piiskopkonna toomhärade 1228-1563, lk. 67-69), kuid eksisteerib Helen Lepalehe kanoonikute registris (H. Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud..., lisa 3)

provisiooniga ning keda mainitakse 1349. aastal.²⁰¹ Siiani ei ole sellesse konteksti lisatud Nikolaus de Luxemburgi, Böömi kuningas Johannes I sohipoega ning hilisema Saksa-Rooma riigi keisri Karl IV poolvenda, kes määrati paavsti provisiooniga Saare-Lääne piiskopkonna toomkapiitli praostiks eeldatavasti aastal 1344 vaid kahekümne kahe aastaselt.²⁰² Kuid kõigi nende Böömi päritolu vaimulike puhul tekib küsimus, kas ja kui palju aega nad Vana-Liivimaal veetsid? Riia peapiiskop Friedrich Pernsteini puhul on teada, et ta eelistas Riiale Avignoni ning vaatamata oma pikale ametisolekule (37 aastat) viibis ta siinkandis kokku vaid seitse aastat.²⁰³ Tema äraoleku juhtis alates 1326. aastast peapiiskopkonda vikaarina Saare-Lääne piiskop Jakob I (1322–1337), kes sellest ajast alates resideerus Riias.²⁰⁴ Vürstlikust soost Nikolaus de Luxemburgi puhul on Saare-Lääne piiskopkonna praosti ametikoht aga üsna suure kindlusega vaid üks väheoluline koht pikas ametite reas.²⁰⁵ Teda on nimetatud Saare-Lääne toomkapiitli praostina 1349. aastani,²⁰⁶ mil paavst Clemens VI nimetab ta Naumburgi piiskopiks.²⁰⁷ Kõige vähem koloriitne böömlane 14. sajandi keskpaiga Saare-Lääne piiskopkonna toomkapiitlis oli Jacobus Jacobi, kellest teame vaid nii palju, et teda on nimetatud kui Praha vaimulikku²⁰⁸ ning paavst määras talle Nikolaus de Luxemburgi endise prebendi.²⁰⁹ Võib eeldada, et ka siin puhul on tegemist vaid ametite kumulatsiooniga, mille eesmärgiks oli prebendide näol sissetulekute suurendamine.

Eelpool toodust lähtuvalt ei saa väita, et Saare-Lääne piiskopkonna suhted Böömimaaga oleks 14. sajandil olnud midagi enam, kui fiktiivsed ametikohtade täitmised. Väljastpoolt Vana-Liivimaad pärinevate vaimulike siinkandis ametisse nimetamised ja ametikohtade kumulatsioon oli üks osa tollasest Euroopas kehtinud tavast. Kuigi hetkel ei ole võimalik tõestada, et Saare-Lääne piiskopkonnal oleks olnud tõsiseltvõetavaid kontakte Böömimaaga

²⁰¹ A. Motzki, *Livonica aus den Supplikenregistern...*, lk. 123; H. Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud..., lisa 3)

²⁰² Biographish-Bibliographisches Kirchenlexikon (http://www.bbkl.de/n/nikolaus_v_lu.shtml); H. Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud..., lisa 3

²⁰³ K. Markus, *Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil*, lk. 14

²⁰⁴ H. Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud..., lk. 14

²⁰⁵ Nikolaus de Luxemburgi puhul on teada seitse kanooniku kohta (viis neist väga noores eas ka samaaegselt), 1342. aastal määrati ta Saazi praostiks, mida ta pidas paralleelselt Saare-Lääne praosti kohaga. (Biographish-Bibliographisches Kirchenlexikon)

²⁰⁶ H. Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud..., lisa 3

²⁰⁷ Naumburgi piiskopiks määramise taga oli poolvend, tulevane keiser Karl IV, kuid siinkohal tema poliitika luhtus, kuna kapiitli poolt valitud vastupiiskop saavutas sealses võimuvõitluses võidu. Edasi määrati Nikolaus de Luxemburgi Aquileia patriarhiks (1350-1358), kus ta oli elu lõpuni osaline poolvenna Itaalia poliitikas (Biographish-Bibliographisches Kirchenlexikon).

²⁰⁸ *Jakobo Jacobi clerico Pragen. canonicatum et prebendam ecclesie Osilien.* (A. Motzki, *Livonica aus den Supplikenregistern...*, lk. 123)

²⁰⁹ H. Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud..., lisa 3

enne Tartu piiskopi Diedrich III Damerowi (1379–1400) ametisse määramist,²¹⁰ siis tekib tahes-tahtmata küsimus, kas see, et böömlaste „invasioon” Saare-Lääne piiskopkonna toomkapiitlisse langeb ajaliselt kokku Böömi meisterkonna tulekuga Saaremaale, on vaid juhus?

Lõpetuseks püüab autor heita veidi valgust küsimusele, kes ikkagi oli Petrus de Waldele?²¹¹ Tema päritolu kohta võiks anda teavet nimekuju de Werslo. Werslo on ladinakeelne nimetus Hollandi Weerselo²¹² linnakesele, mis asub Vestfaali piiri vahetus läheduses.²¹³ Villem Raam nimetab teda Valjala kiriku kapellaaniks.²¹⁴ Kuid siin peaks tegemist olema eksitusega, kuna kapellaan e. kaplan on kirikuhärra asendaja e. abipreester. Küll aga võib supliigist välja lugeda, et Petrus de Waldele ei olnud mitte Valjala kiriku kaplan vaid piiskop Konradi kaplan.²¹⁵ See on juba mõistetavam positsioon vaimulikule, kes oli ühtlasi ka Saare-Lääne piiskopkonna toomhärna,²¹⁶ keda on selles ametis esmakordselt nimetatud 1333. aastal²¹⁷ ning kes jäi kanoonikuks kuni surmani 1364. aastal.²¹⁸ Lisaks pikaealisele kanoonikustaatusele Saare-Lääne piiskopkonnas nimetatakse teda 1346. aasta supliigis kui Münsteri toomhärnat.²¹⁹ Selle dokumendi on kirjutanud aga hoopis Tartu piiskop Johannes ning sellest võib välja lugeda, et Petrus de Waldele oli supliigi kirjutamise ajal Tartu piiskopi kaplan.²²⁰ Kaplan oli piiskopile väga lähedalseisev isik, kes teenis koos temaga missal ning võis olla erinevates ametites isiklikust sekretärist ametliku esindajani. Seega oli Petrus de Waldele näol tegemist kõrgel positsioonil oleva vaimulikuga, kellel olid olulised sidemed ka väljaspool Vana-Liivimaad. Keeruliseks aga osutub tema seos Valjala kirikuga. 1363. aasta 31. juuli supliigis

²¹⁰ Tartu piiskopi nimetamine ei ole siinpuhul kohatu, kuna 40% kõigist teada olevatest Saare-Lääne piiskopkonna toomkapiitli kanoonikutest olid paralleelselt samas ametis ka Tartu piiskopkonnas (T. Lukas, Saare-Lääne piiskopkonna toomhärnad 1228-1563, lk. 57).

²¹¹ Erinevates dokumentides on lisaks ülalnimetatule kasutatud erinevaid nimesid: Petrus Loyteke, Petrus de Werslo, Petrus de Waldeken, Petrus de Waldeck alias Loyteken. Autor kasutab selguse mõttes 31.07.1363 supliigist tuttavat nimekuju.

²¹² J. G. Th. Graesse, *Orbis latinus oder verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Ländernamen*. Berlin 1909, lk. 339

²¹³ Villem Raam paigutab Petrus de Waldele võimaliku päritolu koha Magdeburgi piiskopkonna asulasse nimega Wersleue (V. Raam, Valjala kiriku koorilõpmiku ajalisest määrangust..., lk. 261).

²¹⁴ V. Raam, Valjala kiriku koorilõpmiku ajalisest määrangust..., lk. 238. Arbusowi antud teadaolevate Valjala kiriku kirikhärrade nimistu algab 1449. aastaga ja selles teda ei kohta (L. Arbusow, *Livlands Geistlichkeit...*, lk. 283)

²¹⁵ ... *Conradus episcopus Osilien. in finibus mundi situs inter neophitos et scismaticos quat. sibi in personam dilecti sui capellani Petri de Waldele, canonici ipsus ecclesie Osilien*. (A. Motzki, *Livonica aus den Supplikenregistern...*, lk. 155)

²¹⁶ *Ibidem*

²¹⁷ T. Lukas, Saare-Lääne piiskopkonna toomhärnad 1228-1563, lk. 67

²¹⁸ L. Arbusow, *Livlands Geistlichkeit...*, lk. 180

²¹⁹ ... *canonikatu ecclesie Vetrus Sancti Pauli Monasterien*. (A. Motzki, *Livonica aus den Supplikenregistern...*, lk. 120). Weerselo asub Münsterist sadakond kilomeetrit loodesuunal.

²²⁰ A. Motzki, *Livonica aus den Supplikenregistern...*, lk. 120

nimetatakse, et talle kuulub Valjala kirik.²²¹ Kas see tähendab, et tema keskmiseks prebendiks olidki kihelkonnakiriku tulud või hoopis midagi muud, kõnealuselt supliigist ei selgu. Kui tema prebendiks olidki Valjala kiriku tulud, siis võiks eeldada, et ta pidi olema ka selle kiriku peavaimulik. Tegelikult võis aga tema eest teenistusi pidada ning hingehoiu tööd teha palgatud asendaja,²²² sest ei ole usutav, et piiskopi kaplanil ja toomhärnal oli piiskopkonna päevapoliitika kõrval aega tegeleda kihelkonnakiriku igapäevase hingekarjase ametiga. Kuid võib-olla peakski otsima Valjala kiriku uhke polügonaalset koorilõpmiku püstitamise põhjust tema tegemistest?

3.3 Pikihoone

Böömi meisterkonna lahkumisega seiskus ka Püha kiriku ehitus. Seda, kui kauaks tööd võisid peatuda, on raske hinnata. Sarnaselt keeruline on ka küsimus ajutise puidust pikihoone püstitamisest ehitustööde soikumisel, millele on viidanud eelnevad uurimused.²²³ Seda väidet peab vaatlema kui hüpoteesi, kuna otsest allikalist või ka ehitusarheoloogilist ainet Püha kiriku puidust pikihoone kohta ei ole leitud.

Kui taastus võimalus pikihoone ehitusega edasi minna, siis valiti mingil põhjusel erinev tee sellest, mida kooriruumi ehitajad paika olid pannud. Võib suure kindlusega väita, et Püha kiriku pikihoone ehitamisel ei ole muutunud pelgalt ideed vaid ka meisterkond. Kui lühidalt korrata peamisi erinevusi, siis esmalt tuleb mainida maakivi rohket kasutamist ja müüri paksendamist 60 cm võrra ning pikihoone ehitamist plaanitust üksnes meetri võrra laiemana, mis omakorda tõi kaasa rea probleeme idaseinas, kus tuli seetõttu ehitada uus kilpkaar ning lõhkuda seinale juba paika pandud konsoolid. Lisaks sellele jäid pikiseinte idanurkadesse, kõrvalaltarite tsooni, ebamäärase kujuga müürikõndid, mis on karjuvas vastuolus kooriruumi esteetikaga.²²⁴

Kontrast koori ja pikihoone vahel on erakordselt suur ning see viib paratamatult erinevate meisterkondade oskuste võrdluseni. Võib öelda, et pikihoone meisterkond on olnud kvalitatiivselt nõrgem Böömi meisterkonnast. Eriti silmatorkav on see eksterjööris, kus tahutud kiviplokkidele vastandub rohmakas pae- ja maakivi segalaos müür. Selline

²²¹ A. Motzki, *Livonica aus den Supplikenregistern...*, lk. 155

²²² Autor tänab Tiina Kala abi eest supliigi tõlgendamisel.

²²³ V. Raam, *Püha kirik*, lk. 79; K. Altoo, *Saaremaa kirikud...*, lk. 42

²²⁴ vt. alapeatükk 2.3.3 Pikihoone

materjalikasutus ei ole omane Saare-Lääne piiskopkonna keskaegsetele kiviehitistele. Paekivi puuduses müüri ehitusviis johtuda ei saa, kuna selle kättesaadavus piirkonnas on väga hea. Vaadates materjalikasutust kerkib küsimus, kas müüri ehitajad võiksid pärineda väljastpoolt paeala ning olla seetõttu harjunud kasutama ohtralt maakivi. Selle kasuks võiks rääkida tõsiasi, et nii rohkem maakivi kasutamist ei kohta Saare-Lääne piiskopkonnas ei enne ega ka pärast Püha kiriku pikihoone ehitamist. On küll ka võimalus, et paeala ehitusmeistrid võtsid enesele mingil põhjusel keerulise ülesande õppida ära maakivi ja pae segalaos müüri ladumine, kuid see on pigem ebatõenäoline, kuna töövõtted ja müüri stabiilsuse tagamine on mõlema materjali puhul erinev.

Interjööris ei muutu olukord selgemaks. Pigem vastupidi. Pikihoone on võlvid roidvõlvidega. Läänevõlvil säilinud roideprofiil on väga hea teostusega klassikaline pilmvõlv, mida Saare-Lääne piiskopkonnas leidub loetud juhtudel ning alates 14. sajandi keskpaigast vaid seoses Böömi meisterkonnaga. Hiljem seda enam ei kohta, kuna siis asendub roidvõlv servjoonvõlviga.²²⁵ Seega võiks selle detaili põhjal pakkuda võlvimise ajaks 14. sajandi lõpukümnendeid. Kuid see daatum muutub tühiseks niipea, kui vaadelda võlvi toendsüsteemi. Kõige karaktersemad, dateerimist silmas pidades, on pikihoone võõndaare eendtugede talumi- ja baasitsoonid. Talumite kujundus viitab üheselt 15. sajandil Tallinna meisterkonna iseloomulikule detailikasutusele: talumi ülaosas on sirge ümarvöödi ja rihvaga lihtne profileering, mida kohtab Tallinna meisterkonnaga seotud portaalide talumitsoonis ning selle all skulpturaalne dekoor, mille käekirjas on ära tuntav Kaarma kiriku piilarite baaside madalreljeefis teostatud raiddekoor. Kaarma kirikuga seob eendtugesid ka baasi profiil, mis vastab üks ühele sealsete piilarite baaside profiilile. Seega ei saa pikihoone ehitust dateerida varasemaks Kaarma kiriku kahelööviliseks võlvimise ajast. Kuidas paralleelselt toimuvate ehitustööde korral aga seletada Pühas roidvõlvide kasutamist servjoonvõlvide asemel? Enne sellele küsimusele vastamist tuleb peatuda ka teisel Püha kiriku pikihoone ehituse olulisel küsimusel, milleks on võlvi toendsüsteemi raiddetailide mõõtude sobimatus müüride suhtes, mistõttu puhtalt raiutud pind jookseb sügavale seinasse. Raidprofiilide puhul ei ole see märgatav, kuid figuraalse reljeefi puhul on see ootamatu lahendus, mis ei saanud jääda märkamatuks ka toonastele ehitajatele. Kas siin võiks olla vastus küsimusele, kuidas on

²²⁵ Kuressaare piiskopilinnuse Böömi meisterkonna järgsel ehitusetapil kasutatakse servjoonvõlvi, kuigi osaliselt on võlvikandades paika pandud roidvõlvide alged. Linnuse valmimine paigutatakse 14. sajandi lõpukümnenditesse (Vt. V. Raam, Valjala kiriku koorilõpmiku ajalises määrangust..., lk. 240; K. Markus, Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil, lk. 14). 15. sajandi alguses võlviti Kaarma kirik servjoonvõlvi kasutades.

võimalik erinevate ajastute stiilinäidete kooseksisteerimine Püha kiriku pikihoones, kui vanemad detailid on ajaliselt hilisemas ehitusjärgus kui nooremad? Raiddetailide mõõtude sobimatus võiks viidata nende hilisemale lisamisele juba olemasolevasse ehitisse. Kuid vaatamata ebakõladele müüri ja raiddetailide sobivuses ei ole seina pinnalt võimalik välja lugeda nende pärastist lisamist. Raiddetailide sobimatusel on kaks tõenäolist seletust. Kõige lihtsamaks seletuseks võiks olla inimlik eksitus, mistõttu on kiviraiujatele antud valed mõõdud. Raskesti tõestatavam on aga võimalus, et raidkivid olid algselt raiutud teise hoone tarbeks, kuid mingil põhjusel sattusid selle asemel Püha kiriku pikihoone ehitusele. Sellel teorial on paraku antud jäädagi vaid hüpoteesiks, kuna teave Saaremaal toona toimunud ehitustegevusest või võimalikust Saaremaa meisterkonnast,²²⁶ on olematu.

Nagu eelnevast nähtub, ei aita raiddetailidega seonduv selgitada väga hea teostusega pirnvöödi profiiliga roidvõlvi kasutamist Püha kiriku pikihoones ajal, mil Kuressaare piiskopilinnuses ja Kaarma kirikus kasutati juba servjoonvõlvi. Pirnvöödi kasutamise kasuks võiks rääkida Böömi meisterkonna detailivaramut edasi kandva Saaremaa meisterkonna aktiivne tegevus ehitusel, kuid selle välistab tõsiasi, et arvatavalt sama ehitajatering kasutas mujal juba servjoonvõlvi. Lisaks sellele ei ole nende puhul võimalik enam rääkida väga kõrgetasemelisest kiviraidetööst. Seega jääb vaid üks võimalus – pikihoone ehitusel on roidvõlv valitud põhjusel, et enne ootamatut böömlaste lahkumist on roide lülid juba valmis tahatud, kuna planeeriti mitte vaid kooriruumi vaid kogu kiriku ehitust. Praktika, kus meisterkonna kiviraiujad jätkasid tööd ka talvel, kui müüritööd seiskusid, ning valmistasid ette järgmiste ehitusetappide raidkive, oli levinud kogu Euroopas.²²⁷ Lähim allikatele tuginev näide kiviraidurite talvetööst pärineb Tallinna Oleviste kiriku ümberehitustöödelt 15. sajandi teisest veerandist, millest nähtub, et vööndkaare kive hakati tahuma juba umbkaudu viis hooaega enne võlvimist.²²⁸ Selline praktika oli võimalik tänu šabloonide kasutamisele. Siinpuhul peab märkima, et šabloon ei andnud pelgalt raiddetaili profiili vaid ka kuju laiemalt, mistõttu oli võimalik võlvi roiete valmis tahumine mitu hooaega varem.²²⁹

²²⁶ Saaremaal Böömi meisterkonna lahkumise järgselt inertselt edasi kasutatud varasem detailivaramu, mis aja jooksul küll lihtsustus, annab alust arvata, et Böömi meisterkonnaga seotud ringkond töötas edasi ka pärast tuumiku lahkumist ning neid võiks nimetada Saaremaa meisterkonnaks. Nende vahendusel jõudsid böömilikud detailid ka Tallinna meisterkonda. Vt. V. Raam, K voprosu ob arhitekturnõh kontaktah meždu Tallinom i ostrovom Saaremaa v srednie veka, lk. 14jj; K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd, Kaarma kirik, lk. 98 jj

²²⁷ C. Freigang, Medieval Building Practice. – The Art of Gothic: Architecture, Sculpture, Painting. Könemann 1999, lk. 155.

²²⁸ R. Kangroopool, M. Lumiste, Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest, lk. 265-266

²²⁹ G. Binding, Baubetrieb im Mittelalter, lk. 229-234

Eelnevat arvesse võttes võib Püha kiriku pikihoone ehituse dateerimisel välistada võlvitüübi ja heatasemelise kiviraidetöö arvestamise vajalikkuse ning saab keskenduda vaid võlvi toeandsüsteemi raiddetailidele. Võõndkaare talumid ja baasid osutavad üheselt Kaarma kiriku kahelööviliseks võlvimisele. Kaarma kiriku pikihoone võlvimise küsimustel on pikemalt peatunud Villem Raam ja Kersti Markus. Kuna nende arvamus Kaarma kiriku võlvimisest ei ühti, siis peatugem mõlema uurija seisukohtadel. Et see teema puudutab ka Kaarma kiriku läänetorni valmimist, siis leiab ka see siinkohal käsitlemist. Põgusalt on teemat käsitletud ka Kaur Altoa, kes dateerib ehitustegevuse 15. sajandi esimesse poolde, kuid ei käsitle torni ehituse ja pikihoone võlvimise ajalist järgnevust.²³⁰

Villem Raami kohaselt ehitati kõigepealt torn, mille valmimise daatum võiks olla portaali kohale raiutud tekstis toodud aastaarv 1407.²³¹ Pikihoone kahevõlvikuliseks võlvimist seostab ta Tallinna meisterkonnaga ning paigutab toimunu 15. sajandi teise veerandisse,²³² nimetades rea Tallinna meisterkonnale omaseid detaile ning piilari reljeefide osas tõmbab paralleeli Tallinna dominiiklaste kloostri kiriku lääneportaaliga.²³³

Kersti Markus seob Kaarma kirikus 15. sajandil aset leidnud ehitustööde valmimist kindlalt eelpool mainitud tekstitahvliga ning toetudes Tartu Ülikooli vana kirjakeele töörühma uurijatele, nimetab seda ehitustööde kaasaegseks.²³⁴ Tööde teostajana näeb ta Böömi meisterkonna tuumiku lahkumisel tekkinud kohalikku meisterkonda, kes käisid ehitustöödel ka Tallinnas ning tõid Saaremaale seal levima hakanud Tallinnale omased arhitektuursed detailid ja viisid sinna Böömi meisterkonna poolt saarele toodud motiive.²³⁵ Torni ehitust ja pikihoone võlvimist näeb ta ühe ehitusetapina.²³⁶

²³⁰ K. Altoa, Saaremaa kirikud. ..., lk. 33

²³¹ V. Raam, Kaarma kirik. Tallinn 1974, lk. 3. Villem Raami arvates on tekst uusaegne.

²³² Ibidem; V. Raam, Kaarma kirik. – Eesti arhitektuur 2. Tallinn 1996, lk. 58

²³³ V. Raam, Kaarma kirik 1974, lk. 3-4

²³⁴ K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd, Kaarma kirik, lk. 97

²³⁵ Op.cit., lk. 98-101. Saaremaa meistrite kasutamist Tallinna ehitusobjektidel käsitleb esmakordselt Villem Raam (V. Raam, K voprosu ob arhitekturnõh kontaktah meždu Tallinom i ostrovom Saaremaa v srednie veka, lk. 14jj).

²³⁶ K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd, Kaarma kirik, lk. 98-99. Pärast Kaarma kiriku monograafia ilmumist 2003. aastal, on ilmsiks tulnud mõningaid uusi andmeid torni ehitusest ja pikihoone võlvimisest. Pikihoone lääneseina restaureerimistööd 2006. aastal andsid võimaluse tutvuda võlvimise ja torni ehituse seisukohalt olulise sõlmega läänefassaadi akna piirkonnas. Ilmnes, et ehitustööd oli teostatud koostise ja valmistusviisi poolest kardinaalselt erinevate mörtidega (torni ehitusel kasutatud mört on jämeda liivaga, pea-aegu kruus, lubjarikas ning seetõttu värvilt valge, kuid võlvimiseks kasutatud mört on peene liivaga ja pruunika värvusega), mistõttu võib eeldada, et torni ehitamise ja võlvimise vahele on jäänud mingi ajavahemik. Esmalt on ehitatud torn. Sellele viitavad kaks detaili. Esiteks, läänefassaadi aken on kinni müüritud torni ehituseks kasutatud

Püha kiriku pikihoone ehitusloo seisukohalt tõstatub taaskord küsimus, kuidas dateerida Kaarma kiriku pikihoone võlvimist? Autor ei sõanda siinkohal asuda Kaarma kiriku ehitustöid dateerima ning Püha kiriku pikihoone ehituse võimaliku daatumina võib välja tuua üldistatuna 15. sajandi esimese poole.

Siinkohal peab vaatama ka ajaloolist konteksti. Eelpool kirjeldatud segadused Saare-Lääne piiskopkonna valitsemises, mis algasid Heinrich III (1374–1381) määramisega piiskopiks vaatamata toomkapiitli vastuseisule, lõppesid Saksa ordu kõrgmeistri vennapoja Winrich von Kniprode (1383(5)–1419) piiskopiks määramisega. Saksa ordu pikaajalised püüdlused, saada Saare-Lääne piiskopkond oma kontrolli alla, olid viimaks vilja kandnud. Kniprode hakkas resideerima Kuressaares ning seega kujunes sellest piiskopkonna keskus.²³⁷ Seetõttu võib arvata, et just Kniprode valitsemise ajal viidi lõpule Kuressaare piiskopilinnuse ehitustööd.²³⁸ Ehitustöid toetas pikem rahuperiood, mis kestis ka pärast Kniprode surma piiskopiks saanud Kaspar Schuwenpflugi (1420–1423) lühikesel valitsusajal. Schuwenpflug oli olnud Saksa ordu juures mitmetes ametites, sh. ordu esindaja paavsti juures. Pärast lühiajalist viibimist oma piiskopkonnas pöördus ta tagasi Rooma, kus jätkas Saksa ordu esindamist paavsti juures.²³⁹ Schuwenpflugi kiire lahkumise põhjus oli pettumine oma piiskopkonna varalises seisukorras.²⁴⁰ Pärast Schuwenpflugi surma tabas piiskopkonda pikem segadusteperiood, mille üheks peamiseks põhjuseks oli Saksa ordu võitlus kontrolli säilitamise eest Saare-Lääne piiskopkonnas. Algas 1471. aastani kestnud vastupiiskoppide aeg. 1430. aasta alguses hõivas ordu piiskopkonna ning kapiitel oli sunnitud üle andma ka Kuressaare piiskopilinnuse, millele paavst reageeris nõudega tagastada vallutatut toomkapiitlile.²⁴¹ Järgmine suurem kokkupõrge oli 1448. aastal, mil puhkes kodusõda, kus ordu okupeeris taas osa piiskopkonna aladest.²⁴² Olukord lahenes 1449. aasta 9. märtsil, mil piiskopkond jagati lepinguga ajutiselt vastupiiskoppide vahel ära ning sellega seoses sai Saaremaa endale eraldi toomkapiitli

mördiga. Kinnimüürimine on oluline peamiselt võlvimise seisukohalt ning kui esmalt oleks pikihoone võlvitud, siis oleks aken suletud võlvimiseks kasutatud mördiga. Teiseks detailiks, mis räägib esmalt torni ehitamise kasuks on oreilirõdult torni viiva ava kaks sillust, millest tornipoolsem on kõrgem ja korrektse sillusena laotud, kuid võlvimisel on ava korrigeeritud, mistõttu on ehitatud madalam diagonaalne sillus. See viimane detail toetab ka eeldust, et torni ehitamise ja võlvimise vahele on jäänud mingi ajavahemik, kuna üheaegsel tööde teostamisel ei oleks sellist ebakõla tekkinud. Autor tänab Eva Mölderit info eest.

²³⁷ E. Tarvel, Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572, lk. 101

²³⁸ Vt. ka K. Markus, Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil, lk. 24 ; K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd, Kaarma kirik, lk. 98

²³⁹ H. Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud..., lk. 16-17

²⁴⁰ Op. cit., lk. 16

²⁴¹ E. Tarvel, Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572, lk. 102-103

²⁴² Op. cit., lk. 103

piiskopi ala kirikute preestritest (see on Püha kiriku esmamainimine).²⁴³ Kuid sellega rasked ajad Saaremaal ei lõppenud. 1458. aastal maabusid Saksa ordu ja Poola vahelise kolmeteistkümneaastase sõja käigus Maasilinna all Danzigi laevad ning rüüstati nii ordu kui ka piiskopi alasid.²⁴⁴ Olukord stabiliseerus, kui piiskopitoolile sai kõiki osapooli rahuldav²⁴⁵ Saaremaa vasallisuguvõsast pärinev²⁴⁶ Petrus Wetberg (Wetberch) (1471–1491).

On üsna ilmne, et vaadeldud perioodil oli suuremate ehitustöödega edasi minekuks üsna vähe võimalusi. 1420. aastatest kuni 1471. aastani möödusid piiskopkonnas sisemistes tülides ja sõjaseisukorras orduga. Seega oleks Püha kiriku pikihoone ehitamist võimalik dateerida kas Winrich von Kniprode või Petrus Wetbergi valitsusaega. Kui arvestada Kaarma kiriku võlvimise dateeringutega, siis on viimane on selleks ilmselgelt liiga hiline. Edaspidi selgub, et see on hiline ka Püha kiriku kontekstis. Seega valmis Püha kiriku pikihoone hiljemalt 1420. aastateks Kniprode valitsemise ajal.²⁴⁷ Edasised rahutud kodusõja-aastad ja väljastpoolt tulev vaenutegevus²⁴⁸ peegelduvad ka Püha kirikus. Eelnevalt kirjeldatud koori algselt erakordselt madalate akende alaosa kinnimüürimine²⁴⁹ ja läänefassaadi purustused²⁵⁰ võiksid seostuda 15. sajandi sõjategevusega.

3.4 Torn

Püha kiriku massiivse läänetorni ehitas taas meisterkond, kes pärines Tallinnast või oli sellega tihedalt seotud. Lisaks juba eelnevates uuringutes kajastunud portaali kohal asuvale veeliistuga kolmnurkse sillusega nišile,²⁵¹ kuulub Tallinna meisterkonna detailivaramusse ka lihtsa talumitsooni ja tingliku kaldpinnalise baasiga torni lääneportaali. Kuid siinpuhul ei ole tegemist mitte uhke astmikportaaliga, mis 15. sajandi Tallinnas leidis laialdast kasutamist kirikutest elumajadeni, vaid hoopis lihtsama, elamute väravaportaalide tüüpilise kujundusega,

²⁴³ LUB X, 562

²⁴⁴ E. Tarvel, Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572, lk. 104

²⁴⁵ H. Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud..., lk. 19

²⁴⁶ E. Tarvel, Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572, lk. 104

²⁴⁷ Kersti Markus näeb Kniprodet Kaarma kirikus toimunud tööde ehitusisandana (K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd, Kaarma kirik, lk. 98, 101).

²⁴⁸ Juba eelpool mainitud Saksa Ordu ja Poola vahelisele sõjale eelnesid 1427. aastal *vitalivendade* rüüsteretked Saaremaa rannikualadele (E. Blumfeldt, Ajalugu. – Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1934, lk. 281). Kas see puudutas ka Püha kirikut pole teada.

²⁴⁹ vt. alapeatükid 2.2.3.2 Aknad, 2.3.1 Koor

²⁵⁰ vt. alapeatükk 2.2.1.3 Pikihoone

²⁵¹ V. Raam, Püha kirik, lk. 79; vt. ka K. Altoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur, lk. 819

mida on laialdaselt kasutatud 15. sajandil. Sarnast portaalikujundust kohtab samal ajal ka Harjumaa kirikutes.²⁵²

Torni arhitektuursed detailid juhatavad üsna üheselt 15. sajandisse, kuid ometi on erialakirjanduses levinud ka aastaarv 1603.²⁵³ Selle dateeringu aluseks on võetud kooriruumi kagunurga kvaadrile sekundaarselt raiutud tähekombinatsioon ülaltoodud aastaarvuga. Nii hilise dateeringu erinevaid aspekte ei oska magistritöö autor välja tuua, kuid võib eeldada, et üheks olulisemaks küsitavuseks torni dateerimisel on olnud tõsiasi, et suurpõleng, mis tegi Püha kiriku kooris ja pikihoones suurt laastamistööd, on torni jätnud puutumata. Seega peab torn pärinema 1576. aasta järgsest perioodist. Tulekahjude korral eeldatakse *a priori*, et torn töötab korstnana ning seeläbi on see ka üks tõsisemalt kahjustunud piirkondi. Püha kiriku puhul on õhu liikumine olnud teisesuunaline, mille üheks põhjuseks võib olla torni eeskoda ja esimest korrust eraldav kivivõlv.

Torni ehitusaja määramisel on erinevus dateeringutes erakordselt suur. Seda mitte niivõrd ajalisel skaalal kuivõrd ajaloolist konteksti arvestades. Tõestada oleks võimalik mõlema dateeringu paikapidavust. Varasemat, toetudes arhitektuursetele detailidele ja hilisemat, kuna samade detailide kandumine sajakonna aasta kaugusele 16. sajandi poliitiliselt väga keerulises olukorras on teoreetiliselt võimalik. Samas ei ole ka võimalik täielikult tõestada õhu liikumise suunda Püha kiriku suurpõlengu ajal. Tule teekonda on võimalik küll markeerida, kuid kindlasti mitte täpselt kindlaks määrata. Ainsaks küsitavuseks 1603. aasta dateeringu puhul oleks pühakuniši jätkuv kasutamine portaali kohal.

Vastuse Püha kiriku läänetorni vanuse kohta andis dendrokronoloogiline uuring. 2006. aasta suvel võttis Alar Läänelaid autori palvel Püha kiriku tornist puiduproove, millest selgus, et torni ehitamiseks kasutatud puit on langetatud ajavahemikus 1481–1486.²⁵⁴

Kui vaadata Saare-Lääne piiskopkonna ajalugu 1480. aastatel, siis selgub, et see on suuremateks ehitusteks igati sobilik ajajärk. Petrus Wetbergist oli 1471. aastal saanud kõiki osapooli rahuldav piiskop ning mõnda aega valitses piiskopkonnas taas rahu. Samas oli tõsine

²⁵² Villem Raam on analoogse Keila kiriku pikihoone lääneportaali dateerinud 14. sajandi esimesse poolde (V. Raam, Keila Mihkli kirik – Eesti arhitektuur 3. Tallinn 1997, lk. 21), kuid magistritöö autor leiab, et see dateering vajab kontrollimist, kuna portaali jalami kolmnurkne aste hakkab autori seisukohtade kohaselt levima alles pärast Böömi meisterkonna tulekut Saaremaale.

²⁵³ V. Raam, Püha kirik, lk. 79, vt. viide nr. 50

²⁵⁴ A. Läänelaid, Püha kiriku torni (Saaremaal) dendrokronoloogiline dateerimine. 2007

segaduste periood, kus toimus ka sõjalisi kokkupõrkeid, just möödunud ning võib-olla võib siit otsida põhjust, miks pikihoone viilutorni asemel ehitati Pühasse kaminaga massiivne vahitornilik läänetorn, millele silmside Kuressaare linnusega.

Kokkuvõte

Käesolev magistritöö käsitleb endises Saare-Lääne piiskopkonnas asuvat Püha kirikut. See on seni väheuuritud Saaremaa keskaegne kihelkonnakirik, mis on uurijate tähelepanu alt välja jäänud ilmselt tugevalt kahjustunud interjööri tõttu. 1576. aastal süütasid Vene väed kiriku. Tulekahju ulatus on olnud väga suur, hõlmates kogu pikihoone ja kooriruumi. Sellest tulenevalt on hävinenud valdav osa kiriku raidplastikast ning järgnevate sajandite jooksul lisandunud paksude krohvi- ja värvikihtide tõttu oli ka see vähene muutunud praktiliselt loetamatuks.

Püha kihelkond eraldus Kaarma ja Valjala kihelkondadest arvatavalt 14. sajandi alguses ning kuulub tekkelt seega teise Saaremaa kirikukihelkondade loomise ringi. Kirjalikes allikates nimetatakse Püha kihelkonda ja sealset preestrit alles 1449. aastal seoses Saare-Lääne piiskopkonna jagamisega kahe rivaalitseva piiskopi vahel. Pole teada, kas kihelkonnakiriku ehitusele eelnes kabel, kuid kui vaadelda Püha kihelkonna rajamise eelset olukorda, arvestades Kaarma ja Valjala kirikute asukohta, on kabeli rajamine kihelkondade äärealale igati ootuspärane. Seda enam, et Sutu lahe piirkond on läbi aja olnud tihedalt asustatud ning sinna paikkonda paigutavad arheoloogid ka hilisrauaaegse olulise sadamakoha.

Püha kirik on traditsiooniline Saare-Lääne piiskopkonna ruumivormi tüüpi järgiv kirik. See koosneb ühelöövilisest kahe võlvikuga pikihoonest, millele idasuunal liitub eelmisest mõnevõrra kitsam ja madalam ühevõlvikuline sirge idaseinaga koor. Kooriruumi põhjaküljel on käärkamber. Pikihoone lääneküljel asuv massiivne läänetorn on sekundaarne. Käibivad dateeringud pakuvad Püha kiriku arvatavateks ehitusaegadeks kooriruumi puhul 13. sajandi teist poolt, pikihoonel 14. sajandi teist poolt ning tornil 15.-16. sajandi vahetust.

Kirik on praeguse kuju saanud kolme suurema ehitusetapi käigus. Esmalt ehitati kooriruum koos põhjaküljel asuva ühekorruselise käärkambri ning pikihoone idaseina ja pikiseinte fragmentidega. Koori ja käärkambri erinevad ehitusetapid ning eelnevate uurijate poolt välja toodud algse madalama puitlaega kooriruumi olemasolu uurimistöö käigus tõendamist ei leidnud. Kinnitust leidis tõsiasi, et koor koos ühekorruselise käärkambriga ehitati ja võlviti samas ehitusjärgus. Koori ja käärkambri valmimise järgselt tekkis kiriku ehitusse paus ning

pikihoone ehitusega läks edasi juba teine meisterkond uute ehitusvõtete ning ka uue, algsest mõnevõrra laiema, põhiplaaniga. Viimasena ehitati pikihoone lääneküljele massiivne torn, mis asendas algse saleda viilutorni.

Esimest ehitusetappi iseloomustab eelkõige kõrgetasemeline kiviraidetöö. Koor on kiriku ehituslikult kõige silmapaistvam osa. Fassaadid on laotud tahutud esiküljega kiviplokkidest ning nurgaketid ja akna raamistused on teostatud peenelt töödeldud kvaaderkividest. Kvaadrite rohke kasutamine nii fassaadidel kui ka siseilmes on sellele ehitusetapile iseloomulik. Interjööris säilinud fragmentide põhjal võib öelda, et kooris on olnud rikkalik raiddekoor, mis on silmapaistvalt hea nii kompositsioonilt kui ka töötluselt. Iseloomulikuna on koori ehitanud meisterkond kasutanud tehnilist võtet, mille puhul on massiivsetest kiviplokkidest välja raiutud monoliitsed detailid positsioonides, kus tavapärase lahendus eeldab mitme raiddetaili sidumist. Kui eelnevalt kirjeldatud tehnilist võtet võib kaudselt nimetada meisterkonna signatuuriks, siis oma meistrimärki on kiriku ehitusel kasutatud kivide väliskülgedele jätnud kolm meistrit, kellest tihedamini kohtab hundikonksu (sks. Wolfsangel) kasutanud kiviraiduri allkirja.

Kooriruumi raiddetailide stiilikriitiline analüüs näitas, et Püha kiriku juures on töötanud Böömimaalt pärinev Kuressaare piiskopilinnust ning Valjala kiriku polügonaalset koorilõpmikku ehitanud meisterkond. Koori võlvi roiete ja päiskivi profiili analoogid leiame Kuressaare linnuse ristikäigu ja Valjala kiriku polügooni võlvidelt. Püha kiriku puhul võib tõstatada küsimuse Böömi meisterkonna tuumiku osalemises ehitustöödel, kuna Kuressaare linnuses olevad silmatorkavalt nõgusad vormid on asendunud ümaratega, jättes raidkivi profiili siiski detailides samaks. Kuid tendentsi raidprofiilide ümardumisele kohtab juba Valjala kiriku polügooni roideprofiilis, kuid ometi peetakse seda Kuressaare piiskopilinnust ehitanud meisterkonna tööde hulka kuuluvaks. Seega muutub Püha kiriku ehituse ajaks meisterkonna käekiri valdavalt ümaravormiliseks, kuid vormi teisenedes ei toimu raidkivide kujunduses ja töötuses kvalitatiivset muutust. Vaatamata ümarvormi prevaleerimisele ei kao meisterkonna vormikeelest nõgusad pinnad. Püha kiriku koori puhul on rihvatud profileeritud kilpkaar ning fassaadi sokliliist, mille analoog on taaskord Valjala kiriku koorilõpmikul. Rihvatud kilpkaar lubab aga taaskord tõstatada küsimuse meisterkonna tuumiku osalemisest Püha kiriku ehitustöödel ja ka tööde teostamise ajast, kuna Böömi meisterkonna puhul Saaremaa kirikutele omast profileeritud kilpkaari ei esine.

Raidprofiilide kõrval on veel detaile, mis kinnitavad Böömi meisterkonna tegutsemist Püha kiriku kooriruumi ehitusel. Meisterkonnale iseloomulikku portaalikujundusvõtet – palendite alaosas moodustub tinglik baasitsoon, mis endub ava sisekülgedel kaldpinnalise astmena – on kasutatud võidukaare alaosa kujunduses. See detail on tuttav hiliskeskajase Tallinna meisterkonna portaalikujundusest, kuid algimpulsiks on Kuressaare piiskopilinnuse värav, kus see detail esmakordselt Eestis portaalikujundusse ilmub. Dekoratiivsete detailide kõrval saab Böömi meisterkonnale omasena välja tuua ka tehnilise võtte, mille puhul raiuti massiivsetest kiviplokkidest välja monoliitseid detaile. Kuid on veel üks väike pisiasi, mis räägib Kuressaare piiskopilinnuse, Valjala kiriku koorilõpmiku ja Püha kiriku kooriruumi ehituse samale Böömimaa meisterkonnale omistamise kasuks. Püha kiriku kooriruumi nurgakvaadritel, Valjala kiriku koorilõpmiku kvaadritel ja ka Kuressaare linnuse peakorruse portaalil kohtab sama meistrimärki. Oma signatuurina hundikonksu kasutanud kiviraidur on jätnud oma jälje kõigi kolme hoone ehitusel.

Püha kiriku koori ja käärkambri ehitusaeg jääb seega Böömi meisterkonna Saaremaal viibimise aega, milleks peetakse 14. sajandi teist poolt. Dateerimisel domineerib Villem Raami poolt käibesse toodud teooria, mille kohaselt valmisid Kuressaare piiskopilinnuse peakorrus ning Valjala kiriku koorilõpmik 1360. aastatel. Raami dateering toetub piiskop Konrad II poolt 1363. aastal paavstile saadetud supliigile, milles palutakse suurt prebendi kaplan Petrus de Waldele, kellele kuulus Valjala kihelkonnakirik ning kes on Jüriöö ülestõusu ajal rüüstatud kirikut oma omandist taasehitanud ja uuendanud (*reedificavit et reformavit*). Viimatinimetatud tegevuse all peab Raam silmas uue polügonalse koorilõpmiku püstitamist ning ta leiab, et tööd pidid olema lõpetatud 1363. aastaks. Siit lähtuvalt annab ta Kuressaare piiskopilinnuse põhiosa lõpetamiseks aastad 1360–1365. Vaatamata sellele, et Villem Raam on eelpoolnimetatud supliiki kasutanud dateerimise alusena, leiab magistritöö autor, et supliigis toodud üldsõnalisest märkusest ei piisa põhjanevate dateeringute andmiseks. Böömi meisterkonna käekirja on stiilikriitiliselt analüüsinud Kersti Markus, kes toetus oma uuringus ka laiemale ajaloolisele taustale. Markuse kohaselt võiks Böömi meisterkonna tegevuse Saaremaal paigutada ajavahemikku 1340.–1370. aastad. Perioodi algus võiks pigem jääda 1350. aastate keskpaika Euroopat laastanud Musta Surma järgsesse perioodi, kuid lõpu paigutamine 1370. aastatesse on Saare-Lääne piiskopkonna toonaseid poliitilisi olusid silmas pidades igati õigustatud.

Böömi meisterkonna lahkumine tõi Püha kiriku ehitusse seisaku, mille järel asus pikihoonet ehitama uus meisterkond uue käekirja ja ehitusvõtetega. Teist ehitusetappi iseloomustab massiivsus ja kohmakus. Pikihoone ehitati plaanitust meetri võtta laiemaks, suurendati märgatavalt algselt planeeritud müüripaksust, müüri laos tarvitati rohkelt maakivi ning raidkivi on kasutatud vähe: akende raamistuses, algsel läänefassaadil ja interjööris völvide ja selle toendsüsteemi ehituses. Pikihoone ehitamine algselt plaanitust üksnes meetri võrra laiemana tõi kaasa rea probleeme koos kooriga valminud idaseinas, kus seetõttu tuli ehitada uus kilpkaar ning lõhkuda seinale juba paika pandud konsoolid. Lisaks sellele jäid pikiseinte idanurkadesse, kõrvalaltarite tsooni, ebamäärase kujuga müürikõndid. Pikihoonet katvate roidvölvide toendsüsteem lahendati erinevalt algselt planeeritust ning konsoolide asemel ehitati völvide raskust kandma eendtoed. Eendtugede ehituses ilmneb pikihoone kõiki talumi- ja baasitsoone läbiv eripära, milleks on völvide toendsüsteemi raiddetailide mõõtude sobimatus müüride suhtes, mistõttu puhtalt raiutud pind jookseb sügavale seinasse. Kas sellise anomaalia põhjuseks on kiviraidurite eksitus või olid need detailid raiutud mõne teise hoone tarbeks, ei ole võimalik tagantjärele enam kindlaks teha.

Pikihoone ehitanud meisterkonna päritolu kindlakstegemine on keeruline ja jääb paljuski hüpoteeside tasemele. Vaadates müüri materjalikasutust kerkib küsimus, kas kiriku ehitajad võiksid pärineda väljastpoolt paeala ning olla seetõttu harjunud kasutama maakivi? Maakivist ehitatud müür ei ole omane Saare-Lääne piiskopkonna keskaegsetele kivehitistele ning paekivi puuduses Püha kiriku pikihoone müüri ehitusviis johtuda ei saa. Olulist täiendust meisterkonna päritolule ei anna ka põlengust säilinud raidkivi fragmentide stiilikriitiline analüüs, kuna on tekkinud kahtlus raidkivide päritolu suhtes.

Vaatamata sellele annavad raidkivid aluse pikihoone dateerimiseks. Kuid ka siin on ühese vastuse leidmine keeruline, kuna meisterkond on kasutanud völvide ja selle kandesüsteemi ehitamisel erinevate ajastute laadi peegeldavaid detaile. Läänevölvil on säilinud väga hea teostusega roideprofiil, klassikaline pülvööti, mida Saare-Lääne piiskopkonnas leidub loetud juhtudel ning alates 14. sajandi keskpaigast vaid seoses Böömi meisterkonnaga. Hiljem seda enam ei kohta, kuna siis asendub roidvölv servjoonvölviga. Seega võiks selle detaili põhjal pakkuda völvimise ajaks 14. sajandi lõpukümnendeid. Kuid see dateering muutub küsitavaks niipea, kui vaadelda völvide eendtugede talumi- ja baasitsoone. Seinapinna vahetus läheduses on säilinud fragmente, mis lubavad talumeid ja baase siduda 15. sajandi Tallinna meisterkonnaga. Talumite ülaosas on sirge ümarvöödi ja rihvaga lihtne profileering ning selle

all skulpturaalne dekoor. Lõunatalumilt leiame peene piha ja võimsa rinnakuga peata lõvifiguuri. Vööndkaare eendtoe põhjatalumilt tammelehe. Ilmekaks näiteks eelkirjeldatud segadusest raidkividega on lõvi tagakeha, mis kaob seina sisse. Talumite kujundus viitab üheselt 15. sajandil Tallinna meisterkonna iseloomulikule detailikasutusele ning reljeefi käekirjas on ära tuntav Kaarma kiriku piilarite baaside madalreljeefis teostatud raiddekoor. Kaarma kirikuga seob eendtugesid ka baasi profiil, mis vastab üks ühele sealsete piilarite baaside profiilile. Seega ei saa pikihoone ehitust dateerida varasemaks Kaarma kiriku kahelööviliseks võlvimise ajast, milleks võiks üldistavalt olla 15. sajandi esimene pool. Kuid olukorda komplitseerib tõik, et ajal, mil Püha kiriku pikihoones ehitati 15. sajandi kohalikus kontekstis arhailisi roidvõlve, valmisid Kuressaare piiskopilinnuses ja Kaarma kirikus juba servjoonvõlvid. Heatasemelise pirnvöödiga roidvõlvi kasutamist ei saa käsitleda Böömi meisterkonna ideede ja detailivaramu edasi viimisenä uue meisterkonna poolt, kuna naabruses tegutseti objektidel, kus kasutati samal ajal juba servjoonvõlvi. Lisaks ei ole hilised Böömi meisterkonna raidprofiilide kopeerijad enam nii kõrgetasemelised kiviraiujad. Seega võiks oletada, et pikihoone ehitusel on roidvõlv valitud põhjusel, et enne ootamatut böömlaste lahkumist on roide lülid juba valmis tahatud, kuna planeeriti mitte pelgalt kooriruumi vaid kogu kiriku ehitust. Praktika, kus meisterkonna kiviraiujad jätkasid tööd ka talvel, kui müüritööd seiskusid, ning valmistasid ette järgmiste ehitusetappide raidkive, oli levinud kogu Euroopas. Püha kiriku pikihoone ehituse võiks seega dateerida 15. sajandi esimesse poolde. Kuid ajaloolist konteksti arvestades võib ehitusaega mõnevõrra täpsustada. 1420. aastatest algas Saare-Lääne piiskopkonnas pikem segadusteperiood, mille üheks peamiseks põhjuseks oli Saksa ordu võitlus kontrolli säilitamise eest piiskopkonnas. Algas 1471. aastani kestnud vastupiiskoppide aeg, mis kulmineerud sajandi keskel kodusõjaga. On ilmne, et nii pingelises situatsioonis oli suuremahuliste ehitustöödega edasi minekuks üsna vähe võimalusi ning seega võib Püha kiriku pikihoone dateerida pigem 15. sajandi esimesse veerandisse.

Viimaseks Püha kiriku suureks ehitusetapiks oli massiivse läänetorni ehitus, kus taas on kasutatud Saaremaale omast paekiviladu ning raidkivi. Torni lihtsa talumitsooni ja tingliku kaldpinnalise baasiga lääneportaal ja selle kohal olev veeliistuga kolmnurkse pealdisega nišš viitavalt üheselt, et torni ehitanud meisterkond pärines Tallinnast või oli selle ringkonnaga tihedalt seotud. Torni dateerimiseks oli võimalik teostada dendrokronoloogiline uuring, millest selgus, et ehituseks kasutatud puit langetati ajavahemikus 1481–1486. Poliitilise ajaloo seisukohalt on see aeg sobiv, kuna Saare-Lääne piiskopkonnas valitses rahu tänu kõiki osapooli rahuldavale piiskopile.

Lõpetuseks võib tõdeda, et Püha kiriku ehituslugu näitab ilmekalt keskaegsete Saaremaa kirikute ehituse dünaamikat – saarele saabunud meisterkond tegutses kõigil sel perioodil aktuaalsetel ehitusplatsidel. Oluliseks tuleb pidada ka ajaloolist fooni ja tõika, et ehitustööde soikumise järgselt jätkati töid esimesel võimalusel, mis näitab, et kihelkonnakiriku valmimine oli toonases ühiskonnas prioriteetne. Püha kiriku kirju ehituslugu mahub napi sajakonna aasta sisse: Böömi meisterkonna suurepärase stiilinäitena kooriruum, kvaliteedilt ja stiililt palju küsimusi tõstatav pikihoone ning lõpuks läänetorn, mis on taaskordne näide hiliskeskaegse Tallinna meisterkonna ekspansiooni ulatusest Saare-Lääne piiskopkonnani.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Publitseerimata allikad

K. Aluve, Saare-Lääne keskaegsete kirikute mahulis-ruumilisest ülesehitusest. Tallinn 1964, Muinsuskaitseameti arhiiv.

J. Kilumets, Hanila kirik ja tema asend Saare-Lääne keskaegses arhitektuuris. Diplomitöö. Tartu 1992

H. Lepaleht, Saare-Lääne piiskopkonna vaimulikud 1228-1474. Prosopograafiline uurimus. Bakalaureusetöö. Tallinn 2001

A. Läänelaid, Püha kiriku torni (Saaremaal) dendrokronoloogiline dateerimine. 2007

E. Mölder, Püha kirik. Siseviimistluse uuringute aruanne ja restaureerimisettepanekud. Tallinn 2003. Muinsuskaitseameti arhiiv

T. Parmakson, Täiendavad uurimis- ja mõõdistamistööd. Tallinn 1992. Muinsuskaitseameti arhiiv

T. Parmakson, Püha kirik. Kd. I. Pikihoone katuse ülesmõõtmine ja algse katusekuju taastamise ettepanek. Tallinn 1996. Muinsuskaitseameti arhiiv

T. Sepp, Saaremaa kirikute ehitusarheoloogilised uurimistööd. Tallinn 1991. Saaremaa Muuseumi arhiivraamatukogu

T. Sepp, Püha kirik ja kirikuaed. Kirikuaia vertikaalplaneerimise ja kiriku vundamendi hüdroisolatsiooni paigaldamise järelevalve aruanne. Kuressaare 2006. Muinsuskaitseameti arhiiv

V. Raam, Aruanne Valjala kiriku juures 1971. aastal suvel toimunud tööde kohta. Tallinn 1973. Muinsuskaitseameti arhiiv

V. Raam objektimärkmed 28.08.1975. RR f 20, n 1, s 113

V. Raam, objektimärkmed 25.09.1968. RR f 20, n 1, s 113

Püha kiriku kroonika

EELK Konsistooriumi arhiiv, EELK Püha kogudus, nr. X/107

ERA II 233, 103

ERA II 233, 105

RKM II 4, 527/8

Taani Riigiarhiiv, Fremmed proveniens, Lifland, Oesel stift, Registrant 1a, fol. 178

Publitseeritud allikad

E. Blumfeld, Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519-1522 –
Ajalooline Ajakiri 1933 I

B. Hoeneke, Liivimaa noorem riimkroonika 1315-1348. Tallinn 1960

Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. X, hrgs. von Philipp
Schwartz. Riga, Moskau, 1896

A. Motzki, Livonica aus den Supplikenregistern von Avignon (1342 Okt. 11 – 1366 Mai
9). – Mitteilung aus der livländischen Geschichte (1837-1939), Bd 21. Riga 1921

Internetiallikad

Biographish-Bibliographisches Kirchenlexikon, www.bbkl.de/n/nikolaus_v_lu.shtml

S. Nowak, Schrift auf den Goldprakteen der Völkerwanderungszeit. Untersuchungen zu den
Formender Schriftzeichen und zu formalen und inhaltlichen Aspekten der Inschriften.
Dissertatsioon. Göttingen 2003, <http://webdoc.sub.gwdg.de/diss/2003/nowak/nowak.pdf>

E. Russow, H. Valk, A. Haak, A. Pärn, A. Mäesalu, Keskaja euroopaliku kultuuri
arheoloogia: linnad, kirikud, kloostrid ja kivilinnused. – Arheoloogilised uurimustööd Eestis
1865-2005. Eesti arheoloogia I. Tartu 2006, www.arheo.ut/ArheoLugu.htm

Kirjandus

K. Alttoa, Das Konventhaus in Estland. – Castella Maris Baltici I. Stockholm 1993

K. Alttoa, Saaremaa kirikud. The Churches on the Island of Saaremaa. Tallinn 2003

K. Alttoa, Saaremaa keskaegsed linnused. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn
2007

K. Alttoa, Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur.
Tallinn 2007

K. Alttoa, Padise kloostri arhitektuur. Uurimise hetkeseis ja probleemid. – Keskaja küla.
Ettekannete kataloog. Padise 2009

K. Alttoa, B. Dubovik, Veelkord Kuressaare linnusest. – Ars estoniae medii aevi grates
Villem Raam viro doctissimo et expertissimo. Tallinn 1995

- K. Aluve**, Kuressaare linnus. – Eesti arhitektuur 2. Tallinn 1996
- L. Arbusow (jun)**, Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Mitau 1904
- G. Binding**, Baubetrieb im Mittelalter. Darmstadt, 1997
- E. Blumfeldt**, Ajalugu. – Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1934
- E. Blumfeldt**, Püha. – Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1934
- E. Blumfeldt**, Valjala. – Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1934
- H. Bome, K. Markus**, Karja kirik – kõige väiksem „katedraal”. – Kunstiteaduslikke Urimusi 4 [14] 2005
- A. C. Bonnier**, Kyrkorna berättar. Upplands Kyrkor 1250-1350. – Upplands Fornminnesförenings tidskrift 51. Uppsala 1987
- D. Conrad**, Kirchenbau im Mittelalter. Bauplanung und Bauasführung. Edition Leipzig 1990
- B. Ederma, A. Jaik (toim.)**, Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirikud. Tartu 1939
- J. Fitchen**, The Construction of Gothic Cathedrals. A Study of Medieval Vault Erection. Chicago, London 1992
- C. Freigang**, Medieval Building Practice. – The Art of Gothic: Architecture, Sculpture, Painting. Könemann 1999
- Th. Graesse**, Orbis latinus oder verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Ländernamen. Berlin 1909
- M. Hiekkänen**, The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. – Suomen Muinasmuistoyhdistyksen aikakauskirja / Finska fornminnesföreningens tidskrift 101. Helsinki 1994
- M. Hiekkänen**, Suomen kivikirkot keskiajalla. Helsinki 2003
- G. Holmes (ed.)**, The Oxford Illustrated History of Medieval Europe. Oxford 2001
- K. Ilves**, Archaeological investigations on the coast of Sutu bay on Saaremaa. – Arheoloogilised välitööd Eestis 2005. Tallinn 2006
- V. Kadakas**, New data on building history of Jõelähtme church. – Baltic Journal of Art History. [ilmumas]

- T. Kala**, Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Haapsalu 2004
- R. Kangrool, M. Lumiste**, Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest. – Töid kunstiteaduse ja –kriitika alalt 2 1978
- J. Kilumets**, Kirikukellad Eestis. Church Bells in Estonia. Tallinn 2007
- J. Kilumets, T. Parmakson**, Kellade paiknemisest Saare-Lääne keskaegseis kirikuis. – Ars estoniae medii aevi grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo. Tallinn 1995
- K. Kodres**, Kirikuarhitektuur Eestis 16.-18. sajandil. – Eesti kunsti ajalugu 2. Tallinn 2005
- J. E. A. Kroesen**, The Sepulchrum Domini Through the Ages. Leuven 2000
- J. E. A. Kroesen, R. Steensma**, The Interior of the Medieval Village Church. Louvain, Paris, Dudley MA 2004
- M. Kurisoo**, Ristimise läte. Ristimiskivid keskaegsel Liivimaal. Tallinn 2009
- J. Köpp**, Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund 1959
- M. Körber**, Wanderung durch Oesels Vergangenheit und Gegenwart. IV Das Kirchspiel Pyha. – Arensbürger Wochenblatt 1876/7-25, 1877/1-2
- M. Körber**, Oesel einst und jetzt. Bd. II. Arensburg 1899
- I. Leimus**, Kui palju maksis kirik Liivimaal? – Sõnasse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel. Tallinn 2009
- H. Lepnurm**, Oreli ja orelimuusika ajaloost. Tallinn 1971
- O. Liiv**, Pirita kloostri kroonika. – Pirita klooster. Birgittakloosteret vid Tallinn 1436-1936. Pirita [Tallinn] 1936
- T. Lukas**, Saare-Lääne piiskopkonna toomhärрад 1228-1563. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Haapsalu 2004
- K. Markus**, Eesti kunstikontaktidest Kesk-Euroopaga 14. sajandil. – Eesti kunstikontaktid läbi sajandite I. Tallinn 1991
- K. Markus, T.-M. Kreem, A. Mänd**, Eesti kirikud I. Kaarma kirik. Tallinn 2003
- M. Mägi**, Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Keskus, tagamaa, ääreala: uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Tartu, Tallinn 2002
- M. Mägi**, Saaremaa muinasaeg. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn 2007

M. Mägi, R. Nurk, An archaeological complex of river harbour and 16th-17th- century stone buildings at Pällamõis on the southern coast of Saaremaa. – Arheoloogilised välitööd Eestis 2007. Tallinn 2008

J. Mäll, Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13.-14. Jahrhundert. – Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of Baltic Sea Area 1100-1400. Acta Visbyensia XI. Västervik 1998

A. Mänd, Kirikute hõbevara. Altaririistad keskaegsel Liivimaal. Eesti kirikute sisustus I. Tallinn 2008

W. Neumann, Die Mittelalterlichen Kirchen auf Ösel. – Heimatstimmen: Ein baltisches Jahrbuch mit Illustrationen. Jg. III. Reval-Leipzig 1908

S. Nikula, Borgå stift I. Åbolands prosteri I. – Finlands kyrkor. Suomen kirkot. Helsingfors 1973

H. Perens, Paekivi Eesti ehitistes I. Üldisloomustus. Lääne-Eesti. Tallinn 2003

J. Poettgen, 700 Jahre Glockenguß in Köln. Meister und Werkstätten zwischen 1100 und 1800. Worms 2005

V. Raam, Kaarma kirik. Tallinn 1974

V. Raam, Sakraalehitised. – Eesti kunsti ajalugu I/1. Tallinn 1975

V. Raam, Sakraalehitised, ühiskondlikud hooned ja elamud. – Eesti kunsti ajalugu I/1. Tallinn 1975

V. Raam, Valjala kiriku koorilõpmiku ajalisest määrangust ja Kuressaare piiskopilinnuse meisterkonnast. – Töid kunstiteaduse ja –kriitika alalt 2 1978

V. Raam, K voprosu ob arhitekturnõh kontaktah meždu Tallinom i ostrovom Saaremaa v srednie veka. – Isskustvo Pribaltiki. Tallinn 1981

V. Raam, Ridala Maarja-Magdaleena kirik. – Ars estoniae medii aevi grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo. Tallinn 1995

V. Raam, Kaarma kirik. – Eesti arhitektuur 2. Tallinn 1996

V. Raam, Püha kirik. – Eesti arhitektuur 2. Tallinn 1996

V. Raam, Keila Mihkli kirik. – Eesti arhitektuur 3. Tallinn 1997

V. Raam, J. Tamm, Pirita klooster. Ehitus- ja uurimislugu. Tallinn 2005

R. Rast, Altar – Jumala laud ja esindusobjekt. – Eesti kunsti ajalugu 2. Tallinn 2005

R. Reinard (koost.), Saare praostkond sõnas ja pildis. Tallinn 1936

- H. Seuberlich**, Das Schloss zu Arensburg. – Jahrbuch für Bildende Kunst in den Ostseeprovinzen 1907. Riga 1907
- E. Tarvel**, Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn 2007
- K. Tooming**, Püha kiriku ehitusloo ajalitest piiridest. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2007-2008. Kuressaare 2009.
- A. Tuulse**, Die Kirche zu Karja und Wehrkirchen Saaremaas. – Tartu Ülikooli Kunstiajaloo Instituudi väljaanded, VIII. Tartu 1940
- A. Tuulse**, Försvarskyrkorna i Estland. – Fornvännen 1945
- A. Tuulse**, Träkyrkor med stensakristia. – Fornvännen 1951
- A. Vaga**, Eesti kunsti ajalugu I. Keskaeg. Tartu 1932
- V. Vaga**, Ehitismälestised. – Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1934
- V. Vaga**, Kirikud ja kloostrid. – Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn 1965
- A. Vinkel**, Martin Körber: elutee ja -töö. – Collegium litterarum 10. Tallinn 1994
- J. Wienberg**, Fortresses, Storehouses and Symbols – ambiguous churches of the Baltic Sea. – Culture Clash or Compromise VIII. Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100-1600. Einflußnahme – Rezeption – Wandel. Schwerin 2004

Summary

Current Master theses analysis the architecture and the building history of the St. James' church at Püha. This medieval parish church, in the former Bishopric of Saare-Lääne (Oesel-Wiek), has met little interest from the researchers. The reason is most likely in its severely burned interior. During the Livonian War plundering Russian armed forces burned the church down at 1576. Only the fragments of its once richly decorated interior did remain from the fire.

The separation of the parish of Püha from the vicinal parishes of Kaarma and Valjala took place plausibly in the beginning of the 14th century during the second wave of the formation of the parishes on Saaremaa. The parish of Püha and its priest is firstly mentioned as late as 1449. It is not known whether there was a chapel prior to the parish church at the same place, although the location of the churches of Kaarma and Valjala suggest that it might have been there as Püha is situated at the outskirts of abovementioned parishes. The more so as the region has been densely populated through the ages and the archaeologists suggest that near the present church might have been an important prehistoric harbour.

The church of Püha is small and plain with a rectangular chancel with a sacristy on the northern side and a slightly wider nave. A massive western tower is a later addition. This modest structure is typical for the Bishopric of Saare-Lääne. Current dates given to the different building phases of the church of Püha are not firmly fixed and are as follows: chancel has been built on the second half of the 13th century, nave on the second half of the 14th century and tower on the turn of the 15th and 16th century.

The church is completed in the course of three bigger building stages. At first the chancel with a one-storied sacristy on the northern side and the eastern wall of a nave with small fragments of longitudinal walls were erected. The different building stages of the chancel and the precedence of a sacristy to the chancel, suggested by the previous researches, were not confirmed. On contrary, the research suggests that chancel and one-storied sacristy were built together and the chancel was vaulted at the same building stage. After the completion of the chancel and sacristy the building activities were withheld for a while. The construction of the

nave was done by different building yard or master mason's circle. The building techniques used differed from the earlier building stage and previously established ground plan of a nave was changed. At last a massive western tower was built to replace a slender turret on a western gable.

The first building stage has a distinctive character and can be described by its highly professional stonemasonry. The chancel is the most prominent part of the church. The façades are built of stone blocks with hewn frontals. The corners of a building and the rims of windows are built of ashlar. The extensive use of ashlar both on façades and in interior is characteristic to this building stage. The fragments of the carved stones survived from the fire, bear witness of once richly decorated interior. The quality of a craftsmanship is especially high on both ways artistic and technological. Typical for the building phase is also the technique used to carve monolithic details out of massive stone blocks to use in positions where regular building technique would use a number of smaller details. This is a kind of signature for the master mason's circle which built the church of Püha. There are three stonemasons who have left their personal mason's marks on the ashlar of the church. The most frequent is the signature marked as wolf's hook (*Wolfsangel*).

The analysis of the preserved fragments of the mouldings reveals the builder of a chancel. It is apparent that the builder has been a master mason's circle of Bohemian origin which has been working nearby on the building site of the bishop's castle in Kuressaare and at Valjala to build a new polygonal apse to the local parish church. The counterparts of the ribs and a boss of the chancel can be found at the cloister of a bishop's castle and at the apse of the church of Valjala. At the castle of Kuressaare the mouldings are distinctively concave but at Valjala a change in the approach towards the fuller form can be detected. At Püha the mouldings have already gained full roundness. In spite of the sudden change in form the details of the mouldings remain the same as well as the quality of the craftsmanship. Regardless of the prevailing fuller form the concave shape is not abandoned. It can be found on formerets and socket of a chancel which has the corresponding detail on the apse of the church of Valjala. However concave form of a formeret raises a question whether the core of a master mason's circle did work at Püha as formeret, a usual detail in the medieval churches of Saaremaa is not used by the master mason's circle of Bohemian origin.

Apart from the mouldings there are specific details which indicate to the Bohemian master mason's circle. There is a particular element which can be found on a main portal of a bishop's castle, the footing of a portal soffit projects forming a triangular base. This triangular footing can be found on a triumphal arch at Püha. Later on master masons from Tallinn incorporated triangular footing of a portal along with many other details from the Bohemian master mason's circle to their stone carving practice. Next feature common to the works of above mentioned masons is the technique used to carve monolithic elements out of massive stone blocks. And last but not least, the same mason's mark can be found on the ashlar of the churches of Püha and Valjala and on one of the portals of the bishop's castle. A mason who used wolf's hook as a signature has been working on all of these three building sites.

The construction of the church of Püha was started by the master mason's circle of a Bohemian origin. The period of its stay on Saaremaa has been dated to the second half of the 14th century. The prevailing theory of the Bohemian master mason's circle has been brought to light by Villem Raam who has dated their final works to the middle of 1360s. Kersti Markus who has studied the bishop's castle in Kuressaare and the apse of the church of Valjala suggest that the Bohemians could have left in 1370s.

The Bohemian master mason's circle left suddenly which caused interruption in the building process. A new group of travelling masons carried on the building of a nave. Those builders were different from the previous masons. The second building stage can be characterized as massive and clumsy. They used granite as a main building stone, which is extraordinary on Saaremaa where limestone has been main building stone through the centuries. The builders changed completely previously established ground plan of a nave while constructing it. Although it differed barely a meter it brought along series of technical problems on already existing eastern wall of a nave which ended up in peculiar solutions. Unconventional solution can be traced also on corner posts and supports of a transverse arch where mouldings of imposts and bases run deep into the wall. Whether it is a result of a stone carver's mistake or were these details carved for another building can not be identified anymore.

It is complicated to define the origin of the travelling masons who built the nave. To consider the extensive use of granite in the masonry it can be suggested that they came from the region where building of limestone was not usual. Nothing more can be said even after the analysis of the mouldings preserved from the fire as it is not determined whether the carved stones

used, were meant to the nave of the church of Püha. In spite of inefficiency in defining the origin of the travelling master masons mouldings can date the building of the nave. At the nave there are two different eras presented on the carved stones. The nave has rib vaults with mouldings of high quality and craftsmanship. Such ribs are rare on Saaremaa and since the middle of the 14th century can be associated only with the Bohemian master mason's circle and after them the rib vaults were replaced by groin vaults. To consider this detail only the latest date for the vaulting of the nave should be the last quarter of the 14th century. But there are other fragments of mouldings preserved on the imposts and bases of the supports of a transverse arch. Those fragments guide us to the 15th century master masons from Tallinn and more specifically to the vaulting works done in nearby parish church of Kaarma. This building phase at the church of Kaarma has been dated to the first half of the 15th century. The situation gets more complicated as at Kaarma groin vaults were used instead of rib vaults which were not used again at local medieval architecture. One can suggest that the rib moulding is just another feature incorporated by master masons from Tallinn to their stone carving practice with many other details from the Bohemian master mason's circle. However the copyists were never as good as the stone carvers from Bohemian master mason's circle. According to those facts can be suggested that at the nave of the church of Püha rib vaults were used as moulded ribs were already present when the Bohemians suddenly left Saaremaa. Thus the nave can be dated to the first half of the 15th century. But with the help of political history it can be specified to the first quarter of the 15th century.

The last building stage of the church of Püha was a construction of a massive western tower. Once again limestone was used as a main building stone. Architectural features indicate that the builders came from Tallinn. The tower has been dated with the dendrochronological method which showed that the timber used in tower was cut down somewhere between 1481 and 1486.

Illustratsioonide nimekiri

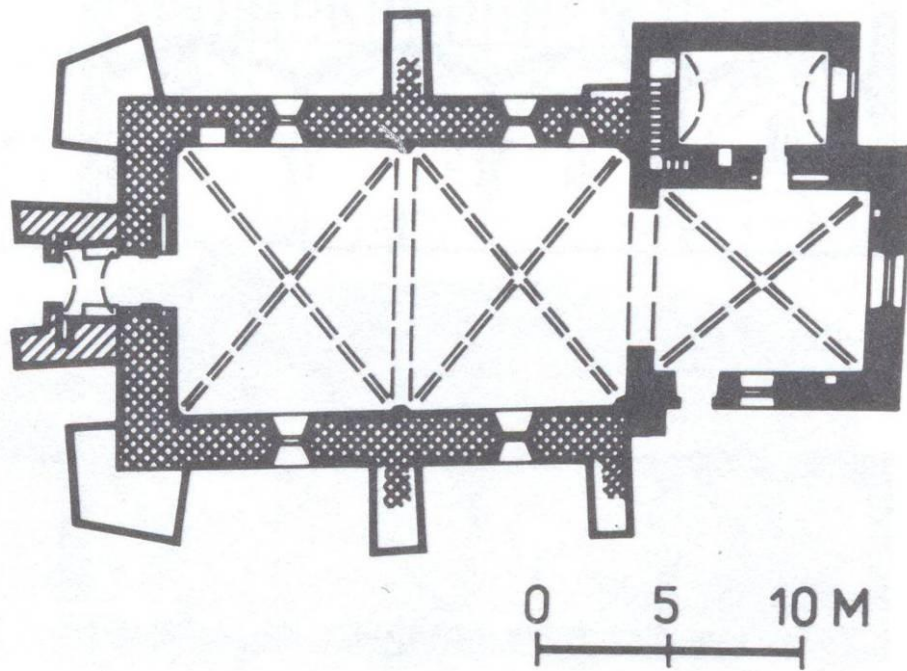
1. Püha kiriku põhiplaan. Autor: T. Parmakson
2. Püha kirik enne 1922. aasta tornipõlengut. Postkaart autori kogust.
3. Püha kiriku ja pastoraadi kompleks. Foto: A. Rudi
4. Vaade Püha kirikule edelast. Foto: K. Tooming
5. Vaade Püha kirikule kirdest. Foto: K. Tooming
6. Interjöõri vaade läänesuunalt. Foto: K. Tooming
7. Interjöõri vaade idasuunalt. Foto: K. Tooming
8. Kaevend koori ja käärkambri ühendusnurgas. Foto: K. Tooming
9. Kaevend torni põhjaküljel. Foto: K. Tooming
10. Koori lõunaportaali ehitusel purustatud sokkel. Foto: K. Tooming
11. Koori kirdenurk, kus toimub sokliliistu profiili muutus rihvatust faasituks.
Foto: K. Tooming
12. Kooriruum. Foto: K. Tooming
13. *Wolfsangel*. Foto: K. Tooming
14. Koori kagunurga kvaadrile raiutud sekundaarne tekst. Foto: K. Tooming
15. Koori ja pikihoone ühendusnurk ning algselt kavandatud pikihoone lõunapoolne tugipiit.
Foto: K. Tooming
16. Algselt kavandatud pikihoone põhjapoolne tugipiit käärkambri teisel korrusel.
Foto: K. Tooming
17. Koori idaviil. Foto: K. Tooming
18. Koori idaviilu rist. Foto: K. Tooming
19. Käärkambri idasein. Foto: K. Tooming
20. Käärkambri põhjasein. Foto: K. Tooming
21. Pikihoone lõunakülg. Foto: K. Tooming

22. Pikihoone lääneportaal. Foto: K. Tooming
23. Pikihoone lääneportaali nišši rõhutanud sokliaste. Foto: K. Tooming
24. Pikihoone lääneportaali kohal asunud niši raidraami säilinud fragment. Foto: K. Tooming
25. Pikihoone lääneportaali kohal asunud niši raidraami säilinud fragment. Detail.
Foto: K. Tooming
26. Pikihoone läänefassaadi rist. Foto: K. Tooming
27. Pikihoonega koos ehitatud kontraforss suurendatud tugipiilari koosseisus.
Foto: K. Tooming
28. Pikihoone algse viilutorni idasein läänetorni inkorporeerituna. Foto: K. Tooming
29. Pikihoone algse viilutorni konsoolid. Foto: K. Tooming
30. Torn. Foto: K. Tooming
31. Torni portaal ja külgnevad tugipiidad. Foto: K. Tooming
32. Pikihoone keskaegse katusekalde ja viilude rekonstruktsioon.
Foto ja teostus: T. Parmakson
33. Pikihoone lääneportaali sisekülg. Foto: K. Tooming
34. Pikihoone lääneportaali lukukivi ja faasitud sisnurk. Foto: K. Tooming
35. Pikihoone kinnimüüritud põhjaportaal. Foto: K. Tooming
36. Pikihoone põhjaportaal interjööris. Foto: K. Tooming
37. Pikihoone põhjaportaal ning selle nn. eeskoda (iste)nišiga. Foto: K. Tooming
38. Pikihoone põhjaportaali nn. eeskoja niši ülaosa. Foto: K. Tooming
39. Pikihoone põhjaportaali nn. eeskoja niši alaosa. Foto: K. Tooming
40. Torni portaal. Foto: K. Tooming
41. Torni portaali palend. Foto: K. Tooming
42. Koori lõunaseina kinnimüüritud ukseava. Foto: K. Tooming
43. Koori idaaken. Foto: K. Tooming
44. Koori lõunaaken. Foto: K. Tooming
45. Aken pikihoone põhjaseinas. Foto: K. Tooming

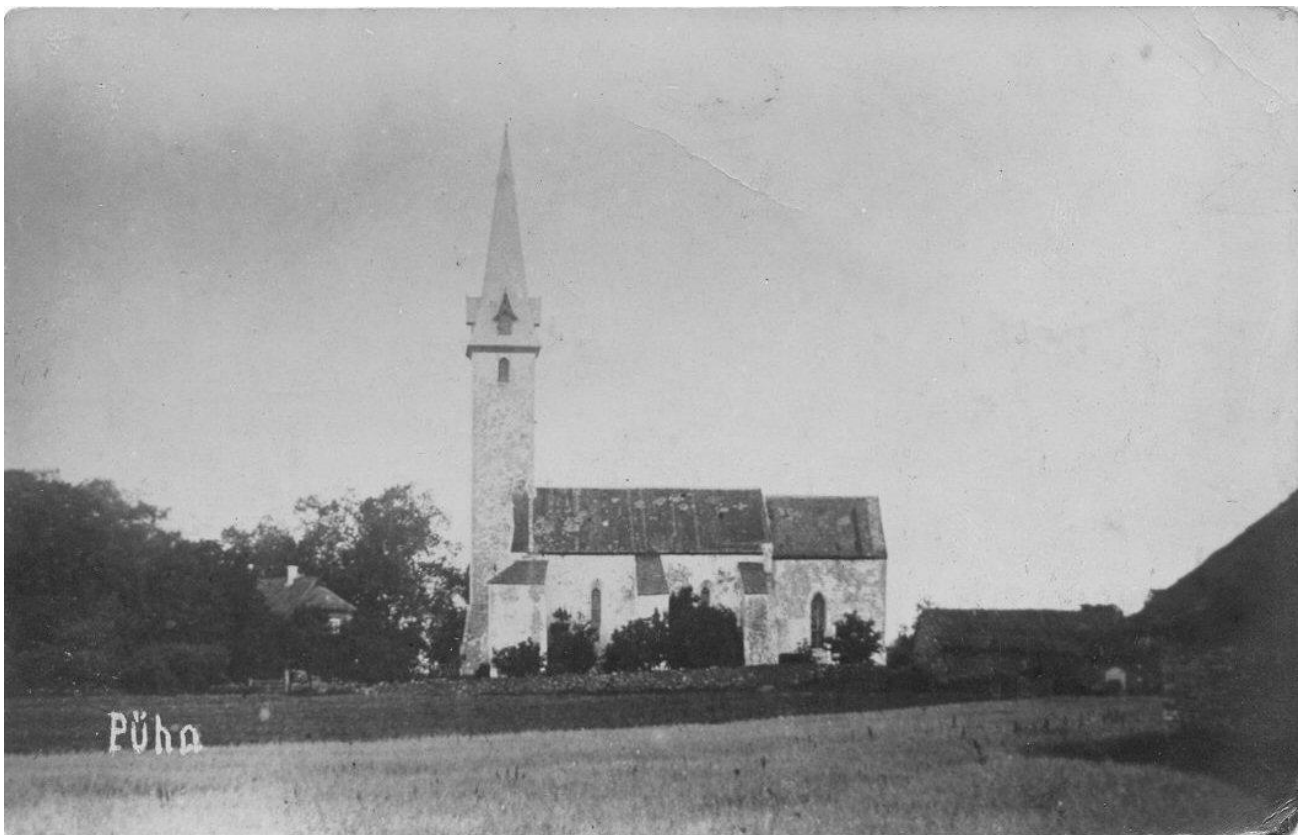
46. Väike aken pikihoone idavõlviku põhjaseinas. Foto: K. Tooming
47. Koori lõunaaken. Foto: K. Tooming
48. Koori lõunaakna palend algse kvaadreid markeeriva dekooriga. Foto: K. Tooming
49. Koori võlvikiird. Foto: K. Tooming
50. Koori võlvi roie ja profileeritud kilpkaar. Foto: K. Tooming
51. Koori konsool. Foto: K. Tooming
52. Koori võlvi roide profiil 1:1. Joonis: K. Tooming
53. Koori idaseinas olev sakramendinišš. Foto: K. Tooming
54. Sakramendiniši esikülg. Paremalt on jälgitavad hingetappide asukohad. Foto: K. Tooming
55. Sakramendiniši põhi. Foto: K. Tooming
56. Koori lõunaseinas olev nišš. Foto: K. Tooming
57. Koori põhjasein. Foto: K. Tooming
58. Koori trepikäiguga ühendava ava ülaosa. Foto: K. Tooming
59. Koori trepikäiguga ühendava ava alaosa ja rõdu tala auk. Foto: K. Tooming
60. Koori olemasolev põrandapind ning selle all olev vanem põrand. Foto: K. Tooming
61. Vaade käärkambri idaosale. Foto: K. Tooming
62. Vaade käärkambri lääneosale. Vasakul uksega suletav nišš. Foto: K. Tooming
63. Käärkambrit ja koori ühendav uksekäik. Foto: K. Tooming
64. Trepikäigu pöörangu nurk. Foto: K. Tooming
65. Trepikäik. Paremalt ava koori, vasakul ava käärkambri teisele korrusele. Foto: K. Tooming
66. Käärkambri teise korruse idasein. Foto: K. Tooming
67. Käärkambri teise korruse läänesein. Foto: K. Tooming
68. Käärkambri teise korruse lõunasein ja ukseava. Foto: K. Tooming
69. Käärkambri teise korruse kamin. Foto: K. Tooming
70. Pikihoone idasein. Foto: K. Tooming

71. Pikihoone kagunurk algselt planeeritud pikihoone müüri fragmendi ja sellele toetuva võlvi eendtoega. Esiplaanil profileeritud soklikivi. Foto: K. Tooming
72. Pikihoone kirdenurk algselt planeeritud pikihoone müüri fragmendi ja sellele toetuva võlvi eendtoega. Foto: K. Tooming
73. Pikihoone idaseina sõlm, kus on loetav algne kava konsoolidele toetuvast võlvi kandesüsteemist ning hiljem teostatud eendtugedele toetuv lahendus. Foto: K. Tooming
74. Pikihoone idaseina konsooli fragment. Foto: K. Tooming
75. Pikihoone idaseina profileeritud soklikivi. Foto: K. Tooming
76. Pikihoone idaseina sokli profiil 1:1. Joonis: K. Tooming
77. Pikihoone läänevõlviku roide profiil 1:1. Joonis: K. Tooming
78. Pikihoone kagunurga müürikatkele toetuv võlvi eendtoe jalam. Foto: K. Tooming
79. Pikihoone loodenurga eendtoe baas. Foto: K. Tooming
80. Pikihoone vööndkaar ja selle põhjakülje eendtugi. Foto: K. Tooming
81. Pikihoone vööndkaare põhjapoolse eendtoe baasi profiil. Foto: K. Tooming
82. Pikihoone vööndkaare põhjapoolse eendtoe talumi reljeef. Foto: K. Tooming
83. Pikihoone vööndkaare lõunapoolse eendtoe talumi reljeef. Foto: K. Tooming
84. Pikihoone läänevõlviku põhjaseina nišš, nn. Kristuse haud. Foto: K. Tooming
85. Trepikäigust võlvipealsele viiv ukseava. Foto: K. Tooming
86. Koori idaviilu ava. Foto: K. Tooming
87. Koori lääneviilu ava läänesuunalt. Foto: K. Tooming
88. Koori lääneviilu ava idasuunalt. Foto: K. Tooming
89. Tornialuse eeskoja lõunasein kivipingiga. Foto: K. Tooming
90. Tornialuse eeskoja põhjasein kivipingi ja torni viiva puidust trepiga. Foto: K. Tooming
91. Torniteine korrus ning kolmandale korrusele viiv kivitrepp. Foto: K. Tooming
92. Torniteise korruse kamin. Foto: K. Tooming
93. Torniteiselt korruselt kolmandale viiv trepikäik. Foto: K. Tooming

94. Torn'i kolmanda korruse madalasse vahe ruumi viiva ukse puidust leng. Foto: K. Tooming
95. Torn'i kolmanda korruse madala vahe ruumi teine ukseava. Foto: K. Tooming
96. Koori lõunasein. Foto: K. Tooming
97. Koori lõunaseina müüri laotagasiaste. Foto: K. Tooming
98. Koori lõunaakna raidraami fragmendid ja aknalaud monoliitsetest raiddetailidest.
Foto: K. Tooming
99. Koori lõunaakna palend ja aknalaud monoliitsetest raiddetailidest. Foto: K. Tooming
100. Valjala kiriku polügonaalne koorilõpmik. Foto: K. Tooming
101. Valjala kiriku polügonaalsete koorilõpmiku aken monoliitsetest raiddetailidest.
Foto: K. Tooming
102. Valjala kiriku polügonaalsete koorilõpmiku võlvi roide profiil.
Joonis: J. Lass, V. Raam, Aruanne Valjala kiriku juures 1971. aastal suvel toimunud tööde kohta. Tallinn 1973.
103. Kuressaare piiskoplinnuse kapiitlisaali võlvi roide profiil.
Joonis: J. Lass, V. Raam, Aruanne Valjala kiriku juures 1971. aastal suvel toimunud tööde kohta. Tallinn 1973.
104. Kuressaare piiskoplinnuse ristikäigu võlvi roide profiil.
Joonis: J. Lass, V. Raam, Aruanne Valjala kiriku juures 1971. aastal suvel toimunud tööde kohta. Tallinn 1973.
105. Kuressaare piiskoplinnuse peavärv. Foto: K. Tooming
106. Kuressaare piiskoplinnuse kabeli sakramendinišš. Foto: K. Tooming
107. Lõvi Kaarma kiriku piilari baasilt. Foto: K. Tooming
108. Kaarma kiriku piilari baasi profiil. Foto: K. Tooming
109. Hooviportaal Tallinnas Lai 25. Foto: K. Tooming
110. Keila kiriku pikihoonelise lääneportaali. Foto: K. Tooming

1. Püha kiriku põhiplaan.

2. Püha kirik enne 1922. aasta tornipõlengut.

3. Püha kiriku ja pastoraadi kompleks.

4. Vaade Püha kirikule edelast.

5. Vaade Püha kirikule kirdest.

6. Interjöõri vaade läänesuunalt.

7. Interjöõri vaade idasuunalt.

8. Kaevend koori ja käärkambri ühendusnurgas.

9. Kaevend torni põhjaküljel.

10. Koori lõunaportaali ehitusel purustatud sokkel..

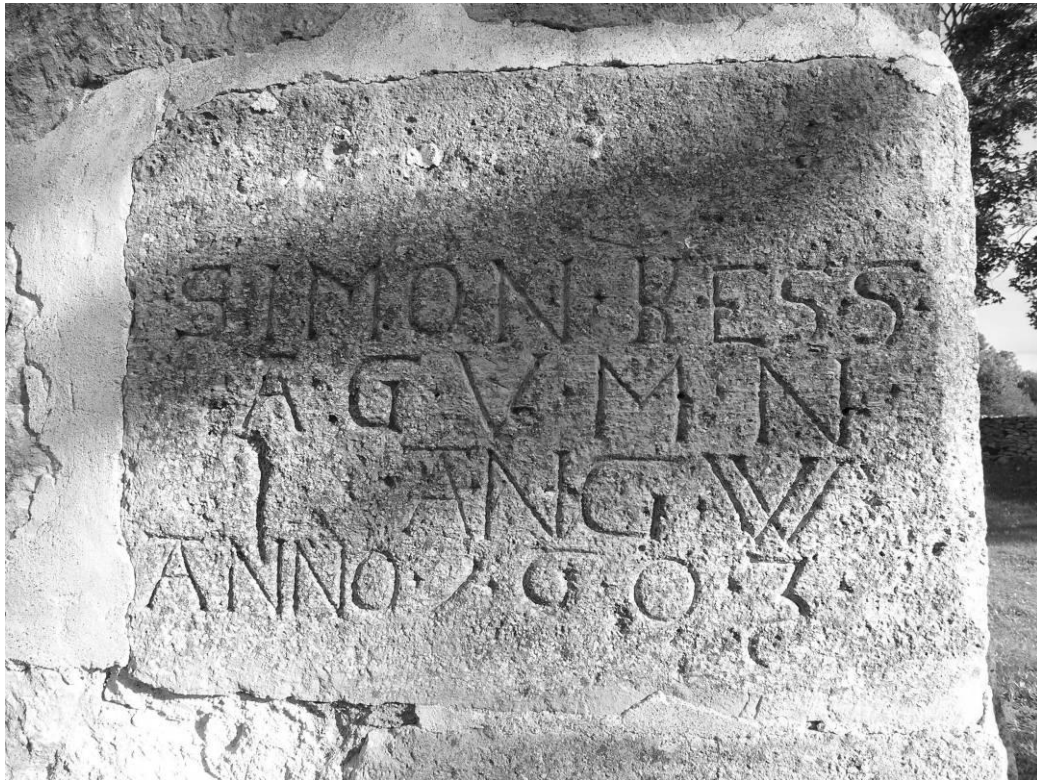
11. Koori kirdenurk, kus toimub sokliliistu profiili muutus rihvatust faasituks.

12. Kooriruum.

13. *Wolfsangel*

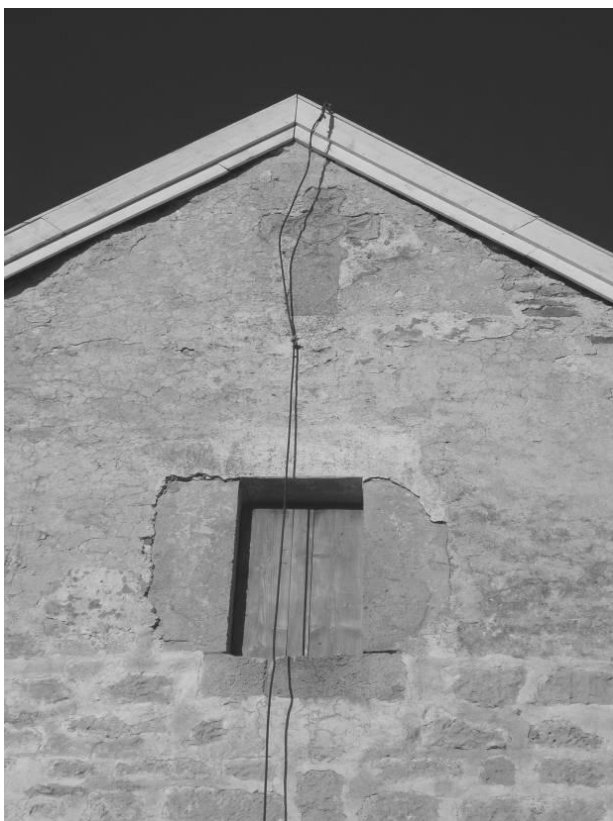
14. Koori kagunurga kvaadrile raiutud sekundaarne tekst.

15. Koori ja pikihoone ühendusnurk ning algselt kavandatud pikihoone lõunapoolne tugipiit.

16. Algselt kavandatud pikihoone põhjapoolne tugipiit käärkambri teisel korrusel.

17. Koori idaviil.

18. Koori idaviilu rist.

19. Käärkambri idasein.

20. Käärkambri põhjasein.

21. Pikihoone lõunakülg.

22. Pikihoone lääneportaal.

23. Pikihoone lääneportaaali nišši rõhutanud sokliaste.

24. Pikihoone lääneportaali kohal asunud niši raidraami säilinud fragment.

25. Pikihoone lääneportaali kohal asunud niši raidraami säilinud fragment. Detail.

26. Pikihoone läänefassaadi rist.

27. Pikihoonega koos ehitatud kontraforss suurendatud tugipiilari koosseisus.

28. Pikihoone algse viilutorni idasein läänetorni inkorporeerituna.

29. Pikihoone algse viilutorni konsolidid.

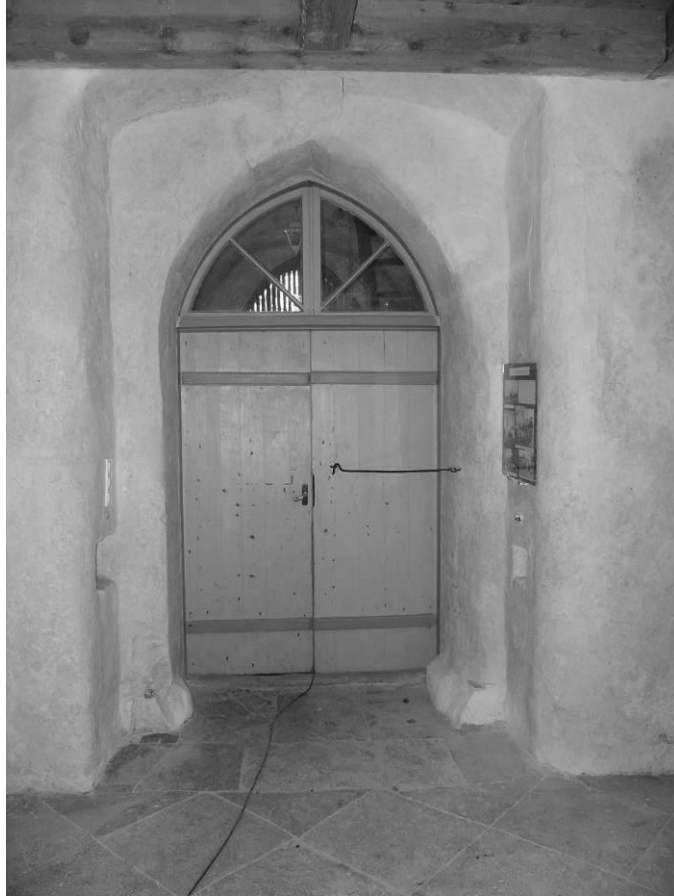
30. Torn.

31. Torni portaal ja külgnevad tugipiidad.

32. Pikihoone keskaegse katusekalde ja viilude rekonstruktsioon.

33. Pikihoone lääneportaali sisekülg.

34. Pikihoone lääneportaali lukukivi ja faasitud sisenukk.

35. Pikihoone kinnimüüritud põhjaportaal.

36. Pikihoone põhjaportaal interjööris.

37. Pikihoone põhjaportaal ning selle nn. eeskoda (iste)nišiga.

38. Pikihoone põhjaportaali mn. eeskoja niši ülaosa.

39. Pikihoone põhjaportaali mn. eeskoja niši alaosa.

40. Torn portaal.

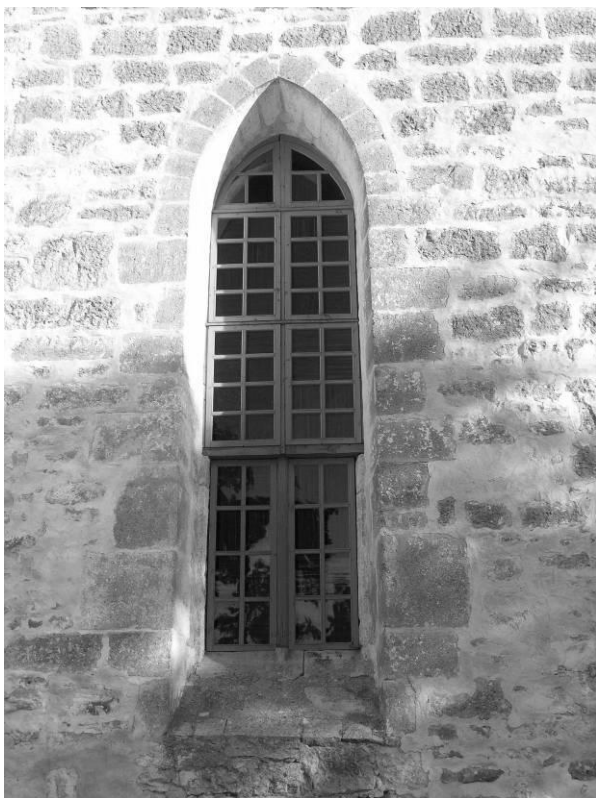
41. Torn portaali palend.

42. Koori lõunaseina kinnimüüritud ukseava.

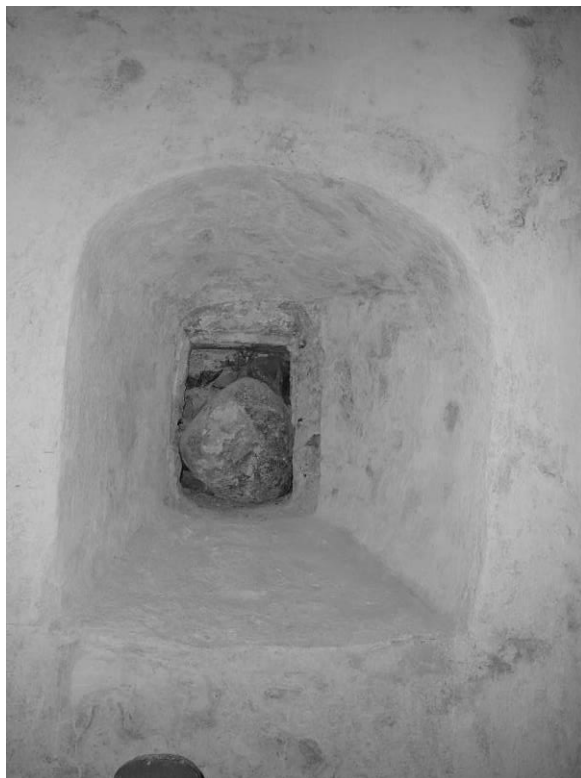
43. Koori idaaken.

44. Koori lõunaaken.

45. Aken pikihoone põhjaseinas.

46. Väike aken pikihoone idavõlviku põhjaseinas.

47. Koori lõunaaken.

48. Koori lõunaakna palend algse kvaadreid markeeriva dekooriga.

49. Koori võlvikiird.

50. Koori võlvi roie ja profileeritud kilpkaar.

51. Koori konsool.

52. Koori võlvi roide profiil 1:1.

53. Koori idaseinas olev sakramendinišš.

54. Sakramendiniši esikülg. Paremäl on jälgitavad hingetappide asukohad.

55. Sakramendiniši põhi.

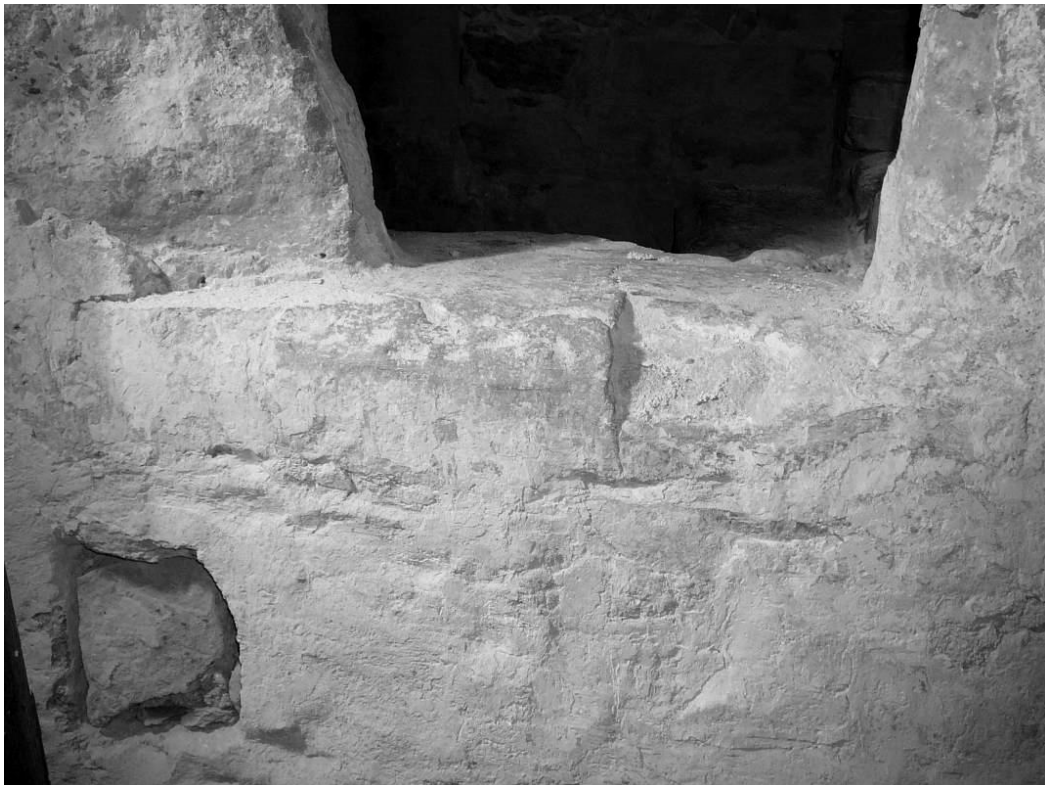
56. Koori lõunaseinas olev nišš.

57. Koori põhjasein.

58. Koori trepikäiguga ühendava ava ülaosa.

59. Koori trepikäiguga ühendava ava alaosa ja rõdu tala auk.

60. Koori olemasolev põrandapind ning selle all olev vanem põrand.

61. Vaade käärkambri idaosale.

62. Vaade käärkambri lääneosale. Vasakul uksega suletav nišš.

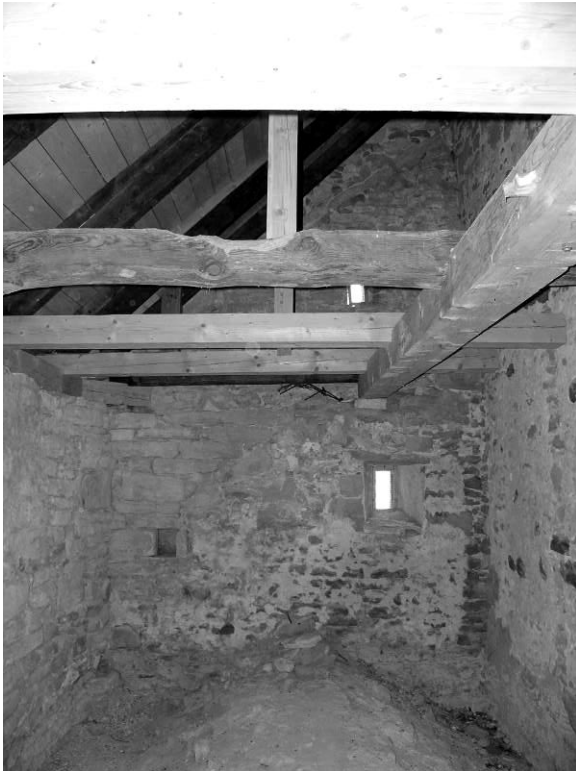
63. Käärkambrit ja koori ühendav uksekäik.

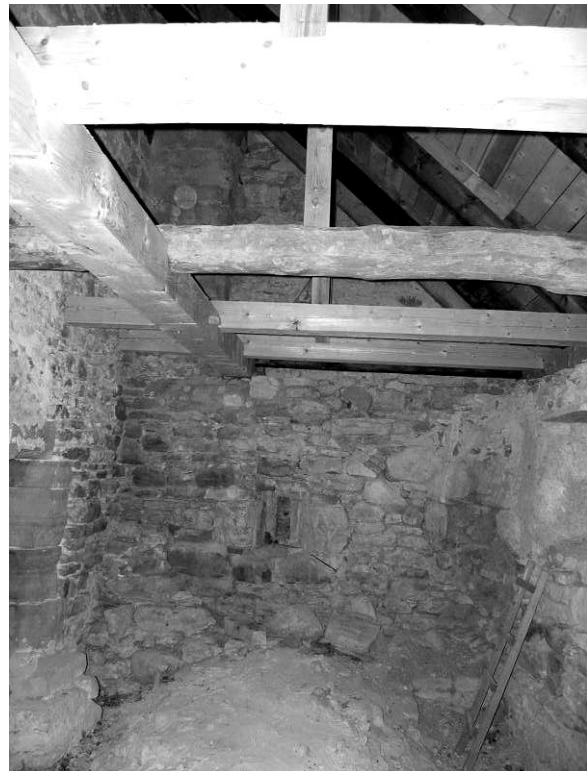
64. Trepikäigu pöörangu nurk.

65. Trepikäik. Paremäl ava koori, vasakul ava käärkambri teisele korrusele.

66. Käärkambri teise korruse idasein.

67. Käärkambri teise korruse läänesein.

68. Käärkambri teise korruse lõunasein ja ukseava.

69. Käärkambri teise korruse kamin.

70. Pikihoone idasein.

71. Pikihoone kagunurk algselt planeeritud pikihoone müüri fragmendi ja sellele toetuva võlvi eendtoega. Esiplaanil profileeritud soklikivi.

72. Pikihoone kirdenurk algselt planeeritud pikihoone müüri fragmendi ja sellele toetuva võlvi eendtoega.

73. Pikihoone idaseina sõlm, kus on loetav algne kava konsoolidele toetuvast võlvi kandesüsteemist ning hiljem teostatud eendtugedele toetuv lahendus.

74. Pikihoone idaseina konsooli fragment.

75. Pikihoone idaseina profileeritud soklikivi.

76. Pikihoone idaseina sokli profiil 1:1.

77. Pikihoone läänevõlviku roide profiil 1:1.

78. Pikihoone kagunurga müürikatkele toetuv võlvi eendtoe jalam.

79. Pikihoone loodenurga eendtoe baas.

80. Pikihoone vööndkaar ja selle põhjakülje eendtugi.

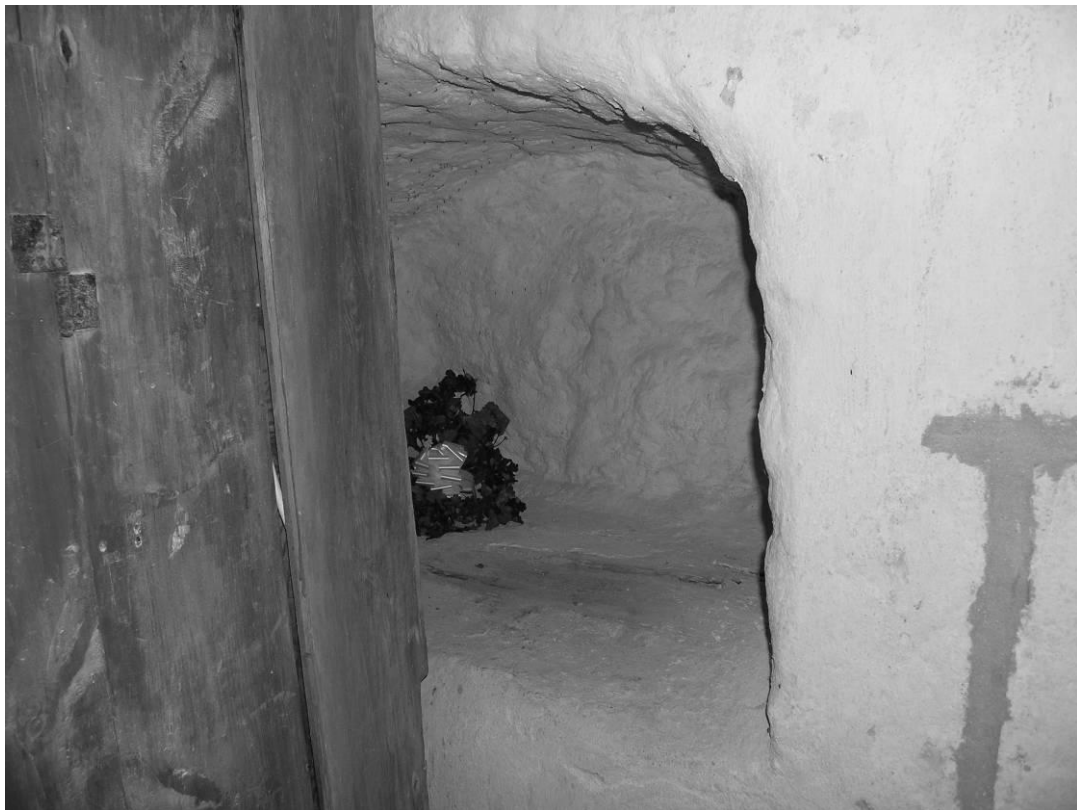
81. Pikihoone vööndkaare põhjapoolse eendtoe baasi profiil.

82. Pikihoone vööndkaare põhjapoolse eendtoe talumi reljeef.

83. Pikihoone vöändkaare lõunapoolse eendtoe talumi reljeef.

84. Pikihoone läänvõlviku põhjaseina nišš, nn. Kristuse haud.

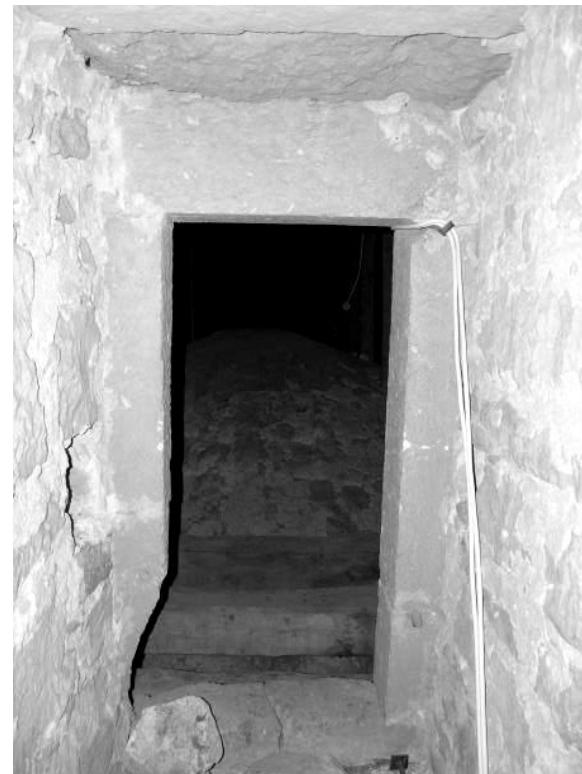
85. Trepikäigust võlvipealsele viiv ukseava.

86. Koori idaviilu ava.

87. Koori lääneviilu ava läänesuunalt.

88. Koori lääneviilu ava idasuunalt.

89. Tornialuse eeskoja lõunasein kivipingiga.

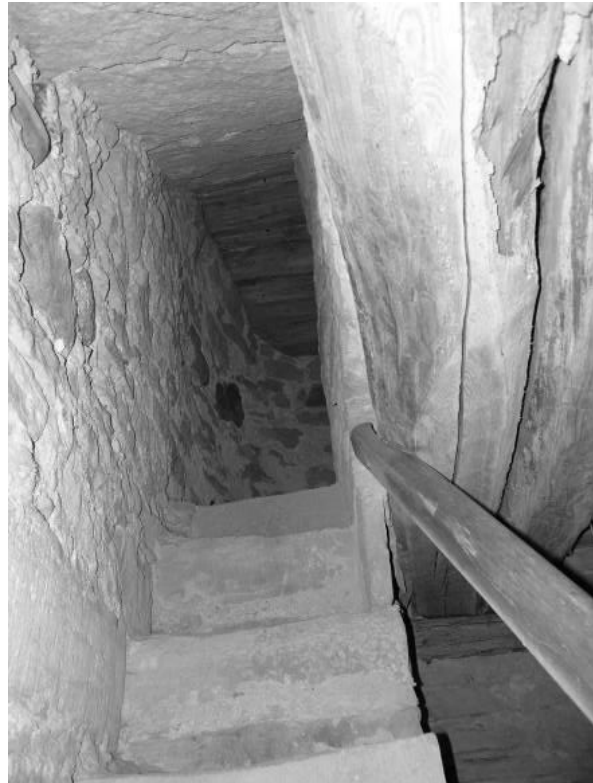
90. Tornialuse eeskoja põhjasein kivipingi ja torni viiva puidust trepiga.

91. Tornis teine korrus ning kolmandale korrusele viiv kivitrepp.

92. Tornis teise korruse kamin.

93. Tornis teiselt korruselt kolmandale viiv trepikäik.

94. Tornis kolmanda korruse madalasse vahearuumi viiva ukse puidust leng.

95. Tornis kolmanda korruse madala vahearuumi teine ukseava.

96. Koori lõunasein.

97. Koori lõunaseina müüri-lao tagasiaste.

98. Koori lõunaakna raidraami fragmendid ja aknalaud monoliitsetest raiddetailidest.

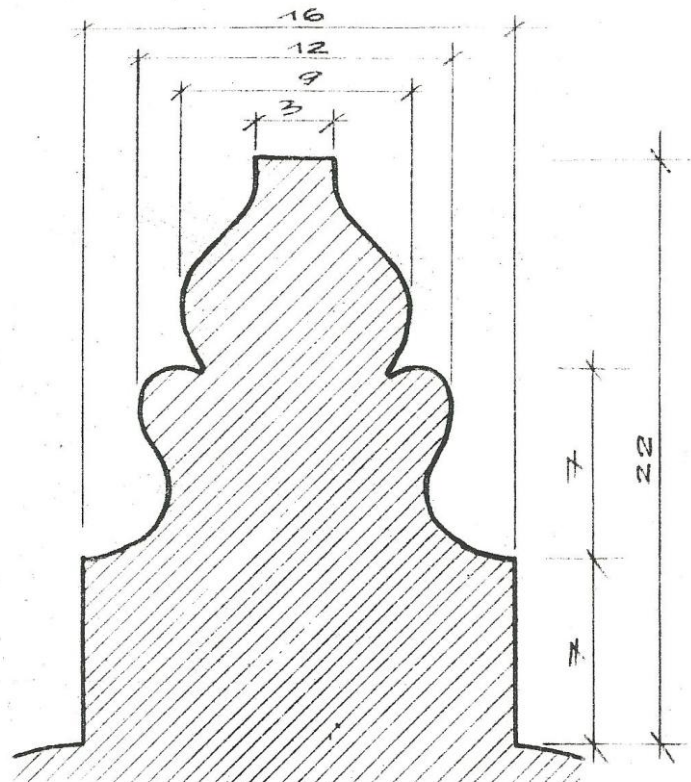
99. Koori lõunaakna palend ja aknalaud monoliitsetest raiddetailidest.

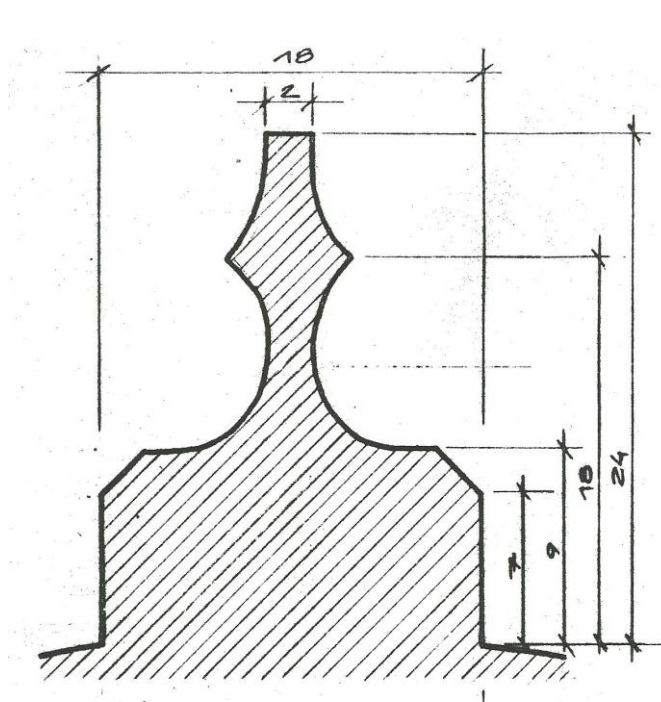
100. Valjala kiriku polügonaalne koorilõpmik.

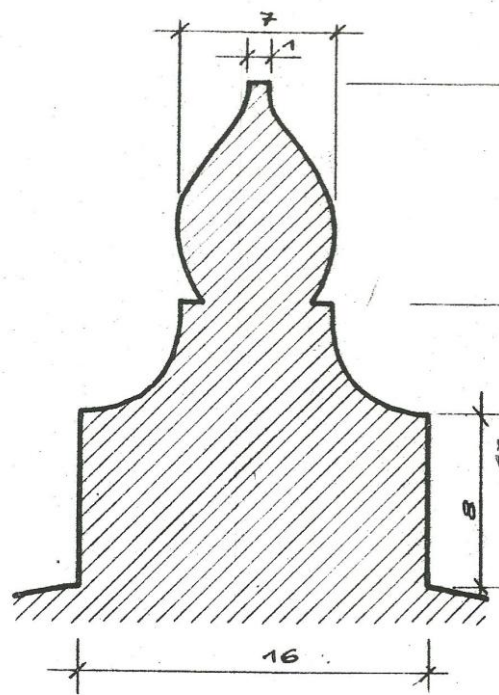
101. Valjala kiriku polügonaalse koorilõpmiku aken monoliitsetest raiddetailidest.

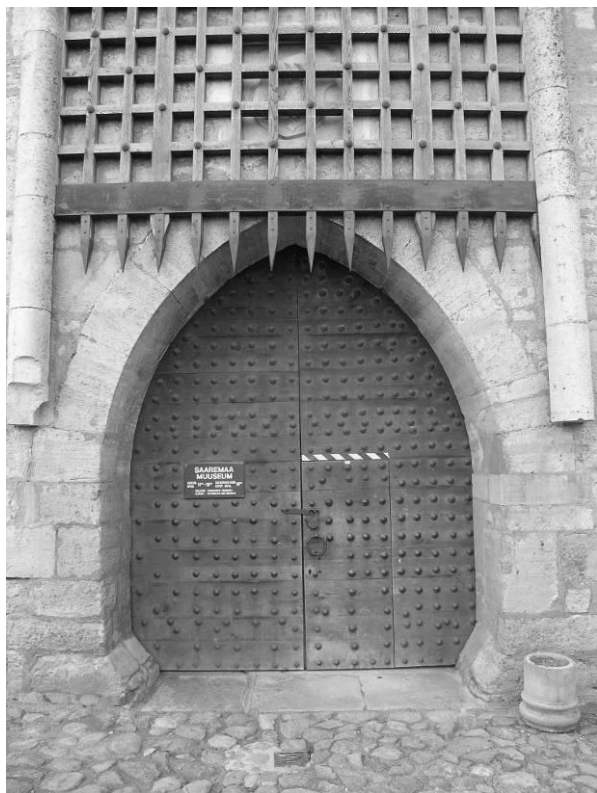
102. Valjala kiriku polügonaalse koorilõpmiku võlvi roide profiil.

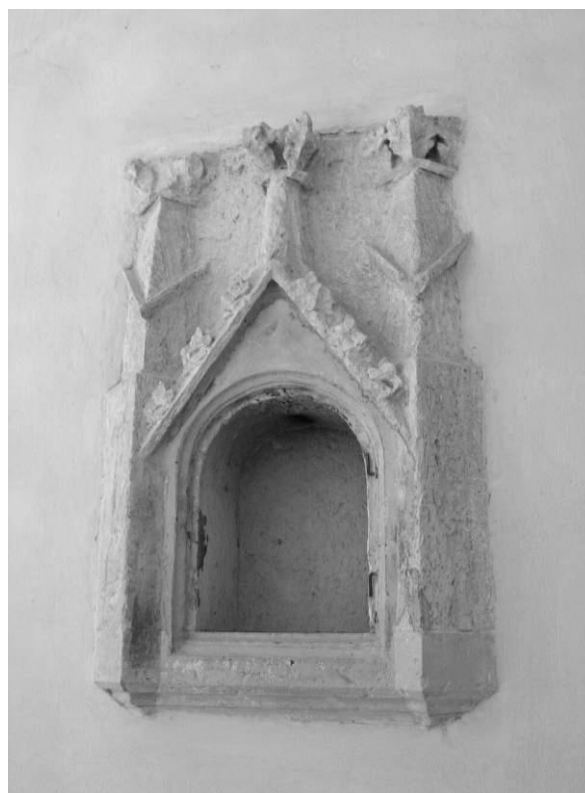
103. Kuressaare piiskopilinnuse kapiitlisaali võlvi roide profil.

104. Kuressaare piiskopilinnuse ristikäigu võlvi roide profil.

105. Kuressaare piiskopilinnuse peavärv.

106. Kuressaare piiskopilinnuse kabeli sakramendinišš.

107. Lõvi Kaarma kiriku piilari baasilt.

108. Kaarma kiriku piilari baasi profiil.

109. Hooviportaal Tallinnas Lai 25.

110. Keila kiriku pikihoone lääneportaal.